

TARTU ÜLIKOOL
Humanitaarteaduste ja kunstide valdkond
Eesti ja üldkeeleteaduse instituut
Eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava

Tiia Allas

MIKS JA KUIDAS ÕPETADA KOHTA?
KULTUURILISE IDENTITEEDI KUJUNDAMINE
VÕRU KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMISE KAUDU
VANA-VÕRUMAA ÜLDHARIDUSKOOLOIDES

Magistritöö

Juhendaja: Mart Velsker
Kaasjuhendaja: Maigi Vija

Tartu 2022

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. KULTUURILINE IDENTITEET KUI PAIKKONDLIKU	
KIRJANDUSE KÄSITLEMISE PÕHIALUS.....	7
1.1. Identiteet ja kultuuriline identiteet	7
1.2. Võru identiteet	9
1.3. Mälu ja identiteet Madis Kõivu (võru-ainelises) loomingus	12
1.4. Madis Kõiv kui võru intellektuaalse identiteedi üks põhikujundaja.	14
2. VÕRU KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMINE.....	19
2.1. Võru keele ja kultuuri õpetamise algus ja praegune seis	19
2.2. Võru kirjanduse õpetamise kujunemine: peamised õppematerjalid ja senised õpetamisalased uurimistööd.....	21
2.3. Uuringute küllus ja valdkonna põhiprobleemid	22
3. VÕRU KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMISE VÄÄRTUS	
VANA-VÕRUMAA KOOLIJUHTIDE HINNANGUL	26
3.1. Valim	27
3.2. Andmete kogumine.....	28
3.3. Tulemused.....	28
4. KIRJANDUSGEOGRAAFIA KULTUURILISE IDENTITEEDI KUJUNDAMISE TEENISTUSES	32
4.1. Kirjandusgeograafia.....	32
4.2. Koht, maastik ja identiteet	34
4.3. Madis Kõivu „ <i>Genius loci</i> “ ja kirjandusgeograafia	38
4.4. Madis Kõivu maastikusümbolid	41
5. PÕLVA ÜMBRUSE IHUJALAGA LÄBIMÕÕTMINE	
EHK MATK MADIS KÕIVU KIRJANDUSLIKES KOHTADES	43
5.1. Matka- ehk reisiõppe üldine taust	43
5.2. Matka ettevalmistus, rühmatöö jaotus	46
5.3. Pidepunktid, tööjuhised peatuskohtade kaupa	47

KOKKUVÕTE	51
KIRJANDUS	56
SUMMARY: „Why and how should we teach about places? Shaping cultural identity through teaching Võro language and literature in Vana-Võrumaa general education schools“	63
LISA 1. Küsitlus „Võru keele ja kultuuri õpetamise hetkeseis Vana-Võrumaa koolides“	67
LISA 2. Madis Kõivu loomingust lähtuv kohavaimu järel käimise juhised	71
LISA 3. Tunnikavad (enne matka) ja töölehed (enne ja pärast matka): Madis Kõivu, Aivo Lõhmuse näidendi „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümnendama aasta suvilal“ (1987) käsitlemine	82

SISSEJUHATUS

Põhikooli ja gümnaasiumi riikliku õppekava üks läbivaid teemasid on kultuuriline identiteet. On loomulik oletada, et teemat tutvustatakse Eesti eripalgeliste kultuuriruumide (Vana-Võrumaa, Seto, Mulgi, Kihnu, Peipsiveere, saared jt) koolides süstemaatiliselt paikkondlikku keelt ja kultuuri õpetades. Paraku pole see nõnda isegi nendes piirkondades, kus töötavad vastavad riiklikud institutsioonid (Võru, Seto, Mulgi instituut).

Riiklikus õppekavas kultuurilist identiteeti rõhutades taotletakse õpilase kujunemist kultuuriteadlikuks inimeseks, kes mõistab kultuuri osa inimeste mõtte- ja käitumistaadi kujundajana ja kultuuride muutumist ajaloo vältel, kellel on ettekujutus kultuuride mitmekesisusest ja kultuuriga määratud elupraktikate eripärast ning kes väärtustab omakultuuri ja kultuurilist mitmekesisust ning on kultuuriliselt salliv ja koostööaldis (GRÕK 2011: § 10).

Paikkondlike väärtuste õpetamisel pole Eestis üldaktsepteeritud aluskontseptsiooni. Magistritöö autor on 13 aastat töötanud Võru Instituudis, riiklikus teadus-arendusasutuses, mis on oma 27-aastase tegevusaja jooksul püüdnud tõestada kohaliku kultuuriloo tundmise olulisust, kuid tõhusat haakuvust haridussüsteemiga pole siiski saavutanud. Seda hoolimata paikkondliku keele ja kultuuri hoidmist toetavatest loosungitest nii riiklikes kui ka maakondlikes ja valdade arengukavades. „Eesti keele arengukava 2021–2035“ järgi näiteks toetab murdekeele oskus Eesti kultuurilise eripära ja vaimse kultuuripärandi säilimist ja arengu kestlikkust (EKA 2021: 14–15).

Riiklikus õppekavas gümnaasiumi alusväärtusena tähtsustatud patriotismi oleks Eesti eri paigus kõige hõlpsam kujundada just lasteaedades ja koolides paikkondlikku keelt ja kultuuri õpetades. Viimase kümnendi eesti keele ja kirjanduse õpikutes ongi paikkondlike keelte ja kirjanduse käsitus märkimisväärselt esindatud, kuid õpe pole reaalses koolielus saanud nii palju tähelepanu kui näiteks riiklikult koordineeritud ja toetatud majandusõpe. Kohalikkuse teadvustamine ja tähtsustamine on Eestis küll viimasel kümnendil laia kõlapinda leidnud ja kohalikku keeletarvitust on mitmel pool väärtustama hakatud (nt Velsker

2014: 30), omakultuuri õpetamise võimalikkusest on kirjutatud magistritööd (nt Ilves 2012, Laan 2012; Oselin 2016 jt) ja paikkondlikud kultuuriinstituudid on sellesse valdkonda palju panustanud, kuid üldhariduskoolid pole protsessiga tulemuslikult haakunud.

Paikkonniti muutub teema aeg-ajalt aktuaalsemaks. Seda näitab näiteks Tiia Palmiste magistritöö „Hiiumaaga seotud luuletajate ja nende luulekogude käsitus põhikoolis“ (2021). Kärdla Põhikool ja Hiiumaa Gümnaasium on lisanud kooli õppekavasse Hiiumaa-teemalise ainekursuse, et arendada selle kaudu õpilaste kohaliku kultuuri tundmist, mille üks osa on ka kodukoha kirjandus (Palmiste 2021: 5). Riiklikku õppekava läbiv kultuurilise identiteedi teema annab Eesti eri piirkondade omanäolisuse hoidmiseks ka seadusliku aluse.

Selleks et hankida teavet kultuurilise identiteedi kujundamise kohta koolides ja selgitada välja, mida arvavad koolijuhid võru keele ja kultuuri õpetamisest koolis, korraldas magistritöö autor ankeetküsitluse. Põhjuse just koolijuhtide suhtumist uurida andsid varasemad võru keele ja kultuuri õpetamise uuringud (Brown jt), mille järgi ei taju võru keele ja kultuuri õpetajad sageli kooli juhtkonna toetust. Vastupidi: „/—/ see isik, kes tunneb end vastutavana võro keele propageerimises, mõistab, et teda pigem kahjustab tema roll võro keele õpetajana“ (Brown 2005: 63).

Töö eesmärk on selgitada välja, milliste tegevustega kujundatakse Vana-Võrumaa koolides kultuurilist identiteeti, ning pakkuda omalt poolt võimalusi selle käsitlemiseks koha- ja kirjandusloo õpetamisel, luues ühtlasi gümnaasiumiõpilastele sobiva kohaloolise õppelemendi.

Eesmärgist tulenevalt on sõnastatud järgmised uurimisküsimused:

1. Milliste tegevustega kujundatakse Vana-Võrumaa koolides õpilaste kultuurilist identiteeti ja kuivõrd tähtsustavad Vana-Võrumaa koolijuhid võru keele ja kultuuri õpetamist?
2. Kuidas Madis Kõiv on võru intellektuaalset identiteeti kujundanud ja kuidas suhestub tema kohavaimu-mõtestus kirjandusgeograafiaga?
3. Kuidas rakendada kohakeskset, ruume ja maastikke vaatlevat kirjandusteaduslikku uurimisviisi gümnaasiumi kirjandusõppes Madis Kõivu Põlva-lähedase loomingu alusel?

Magistritöö koosneb viiest peatükist, mis jagunevad omakorda temaatilisteks alapeatükkideks. Esimeses peatükis antakse ülevaade identiteedi ja kultuurilise identiteedi

olemusest, tuuakse esile võru identiteediga seonduvad aspektid ja Madis Kõivu roll võru intellektuaalse identiteedi kujundajana.

Teises peatükis tutvustatakse võru keele ja kultuuri õpetamise kujunemislugu ja praegust seisust ning tuuakse välja valdkonna peamine probleematika. Kolmandas peatükis tehakse kokkuvõtte Vana-Võrumaa koolijuhtide seas 2021. aasta kevadel läbi viidud küsitlusest. Neljandas peatükis avatakse kirjandusgeograafia olemust ja püütakse suhestada seda Madis Kõivu kohamõtestusega.

Viiendas peatükis esitatakse matkaõppejuhis, mille aluseks on kokkuvõtte Madis Kõivu Põlva-lähedases loomingu (vt lisa 2). Õppelemendi loomisel on järgitud uut õpikäsituslust, mille ühe printsiibi järgi antakse initsiatiiv ja vastutus õpilastele: panna rühmatööna kokku ja viia ellu matka tegevused, mille pidepunktid on ette antud. Uurimismeetodina kasutatakse kvalitatiivset tekstianalüüsi, keskendudes nii küsitluse vastustele kui ka Madis Kõivu Põlva ja selle lähiümbrusega seotud tekstide analüüsile.

Töö põhineb kultuurilisel identiteeti, kirjandusgeograafiat, reisiõpet jms käsitlevatel teoreetilistel materjalidel (raamatud, artiklid, varasemad magistritööd) ja Madis Kõivu paigavaimulisel ning võrukeelsel ja -meelsel loomingu.

1. KULTUURILINE IDENTITEET KUI PAIKKONDLIKU KIRJANDUSE KÄSITLEMISE PÕHIALUS

1.1. Identiteet ja kultuuriline identiteet

Kõige laiema jaotuse järgi jaguneb identiteet kaheks: individuaalseks ja kollektiivseks. Individuaalne tasand on üksikisiku eneseteadvus, kollektiivne aga kujuneb ja seda kujundatakse kogukondade tasandil. (Valgma 2017: 31) Aune Valgu (2010) hinnangul on identiteetlaialt kasutatav mitmetähenduslik mõiste. See termin võib olla gruppi või indiviidi iseloomustav tunnus, nii unikaalsust tähistav kui ka kuulumist kirjeldav. „Identiteedi all mõistetakse nii enesemääratlust (nt ma olen Treffneri Gümnaasiumi õpilane), selle enesemääratluse tähendust (ma olen uhke, et olen Mart Reiniku Gümnaasiumi õpilane) kui ka grupile omaseid sarnaseid väärtusi ja hoiakuid (ma olen vanematest suhteliselt sõltumatu ning koolikaaslastega ühte hoidev nagu kõik Nõo Reaalgümnaasiumi õpilased). Väga lihtsalt öeldes on identiteet inimese arusaam iseendast ehk vastus küsimusele „Kes ma olen / milline ma olen?““ (Valk 2010: 23) Martin Ehala (2018: 17) väitel „[i]dentiteet ei ole see, mis inimene on, vaid midagi, mis inimesel on /—/“.

Identiteeti käsitletakse ka kultuuri avaldumise vormina: inimese samastumisena mõne isiku või grupi käitumis- või suhtlemisviisiga, samuti emotsionaalse, tunnetusliku või sümbolilise samastumisena grupiga. Grupi käitumis-suhtlemisviisiga samastumine võib toimuda näiteks rahvuse või keelerühma kaudu (nt eestlane, võroke, saarlane või seto jm) (Akadeemiline habitus, *s.a.*).

Kultuuriline identiteet on üks inimese sotsiaalsetest identiteetidest (Valk 2010: 24). Kultuuriline identiteet ja kultuurierinevused pole kaasa sündinud ja muutumatud, vaid (teadlikult) konstrueeritud. Kultuur omandatakse suuresti läbi koduse kasvatuse, koolihariduse ja meedia ning seda mõjutab riigi või usundi ideoloogia. (Valk 2010: 42)

Võro kultuuri puhul nähakse selle kestlikkuse võtit tunduvalt enam kodus kui koolis (vt peatükk 3). See, kuidas võru kultuuri mõjutab riigi ja kohalik (haridus)ideoloogia, ilmneb ka käesoleva töö sissejuhatuses ja teises peatükis, samuti teistes samateemalistes uurimistöodes (nt Brown 2005: 59).

Selle asemel, et olla põhimine ja lihtne, on kultuur ja kultuuris elavate inimeste kultuurilised identiteedid hübriidsed, omavahel seotud ja pidevalt muutuvad. Iga inimene osaleb paljudes kultuurirühmades, mille tähtsus võib olenevalt ajast, asukohast ja kontekstist kasvada ja väheneda. (Schall jt 2013)

Viimati väidetu ilmneb selgelt ka kaksikidentiteediga võrokeste puhul. Identiteediteadlikkuse tõus algas 1980. aastate lõpus koos Eesti riigi taassünniga, mille käigus kujunes välja ka võrukeelne kooliharidus, mis üle 30 aasta hiljem näitab hääbumise märke, samas kui üleüldine võrokeste identiteediteadlikkus on pigem tõusuteel (Laan 2018). Kultuurilise identiteedi hübriidsus ja muutumine ilmneb kujukalt ka Madis Kõivu omalaadses identiteedimanifestis (vt alapeatükk 1.3).

Osa identiteediloomest on intuiitiivne, mitteverbaalne ja teadvuse kontrolli alt väljas, teine osa aktiivne, teadvustatud ja keele vahendusel toimuv identiteediloom (Ehala 2018: 156). Need kaks poolt ilmnevad ka võru identiteedi puhul. Näiteks sisaldab intuiitiivse identiteedilooma algeid ühe koolijuhiga vastus ankeetküsitluses: „Minu isiklik seisukoht – üks keel saab olla elujõuline, kui see on lapsel kaasas juba emapiimaga, st seda räägitakse kodus. Koolis on võimalik ainult teadvustada sellise nähtuse nagu võro kiil olemasolust /—/.“

Teadvustatud identiteediloomest annab tunnistust vastus: „1. Kos sa elät? 2. Kas mõistat võro kiilt? 3. Kas koton kjäki kõnõlõs võro kiilt? 4. Kas tunnet sjolle keele vastu huvi? Arvan, et seda keelt peaks õpetatama juba lasteaias, muidu ta lihtsalt hääbub – toda viimast varianti olõ-õi vajja.“ Samuti on kujukas vastus: „Hää, et uman kuulin om inemisi, kellega om võimalik võro keelen kõnõlda.“ Teadvustatusest annab märku juba see, et vastajad teavad, mis on identiteediteadlikkuse põhisisu, ja vastavad identiteeti näitava keele vahendusel.

Need, kes aktsepteerivad kultuurilist mitmekesisust, näitavad üles kõrgemat kultuuri-teadlikkust ning suuremat sallivust ja avatust väljakutsetele progressi tähenduses. Kvaliteetse haridusprotsessi kultuuridevaheline mõõde mängib nüüdisaegses ühiskonnas olulist rolli tänu oma võimele loovalt rikastada üldist väärtuste süsteemi, aga ka võime kaudu neid

väärtusi meid ümbritsevaga tõhusalt jagada. Sellel nähtusel on loogiline ja vajalik tagajärg: paratamatu sallivusel, mõistmisel ja paindlikkusel põhinevate suhete areng maailma erineva kultuurilise identiteediga kodanike vahel. (Bushnaq jt 2018: 42)

Riiklikus õppekavas on palju kultuurilisse identiteeti puutuvaid üllaid püüdlusi, mille puhul kerkib küsimus, kas need on ainult sõnad sõnade pärast. Näiteks tähtsustatakse gümnaasiumi alusväärtustena ühiskondlikke väärtusi nagu austus emakeele ja kultuuri vastu, patriotism, kultuuriline mitmekesisus (GRÕK, § 2), samuti leidub paikkondliku keele ja kultuuri säilimist toetavaid idealistlikke loosungeid nii riiklikes (nt eesti keele arengukava) kui ka maakondlikes ja valla arengukavades.

Omakultuuri ja kultuurilise mitmekesisuse printsiipi silmas pidades võiks eeldada, et Vana-Võrumaa üldhariduskoolide õppekavades rakendubki kultuurilise identiteedi teema eeskätt võru keele ja kultuuri kavakindla õpetamise kaudu, kuid paraku see nii pole.

Kultuurilise identiteedi väärtustamist rõhutatakse ka enamikus gümnaasiumi keele- ja kirjandusõpikute üld- ja alapeatükkides, mis sageli ongi sisustatud läbivate teemade võtmes. Gümnaasiumiõpiku „Keel ja ühiskond“ autorite tõdemusel toimib keel lisaks info vahendamisele kõneleja identiteedi väljendajana. Lisaks rahvuskeelele märgivad identiteeti erinevad piirkondlikud murded ühe keele sees – piirkondlik murre viitab kõneleja päritolule (Ehala jt 2012). „Võrokese või saarlase keelekasutus erineb mõnevõrra eesti kirjakeelest ja selle erinevusega saavad võrokene ja saarlane väljendada oma piirkondlikku identiteeti eesti rahvusidentiteedi kõrval. /—/ Kõige selgemalt viitab identiteedile aktsent ehk hääldamisviis. See kehtib ühtviisi sotsiaalsete murrete puhul /—/ kui ka rahvusliku või paikkondliku tausta puhul.“ (Ehala jt 2012: 10–11)

See, et võru keeles on kas või eesti ühiskeelega võrreldes palatalisatsioonil palju suurem roll (Org 2005) ehk võrokese tunneb aktsendi järgi ära n-ö pehmelt *tasku*, *pudel* jms häälduse järgi, on üldteada. See on midagi, mida maha salata pole võimalik (vt alapeatükk 1.3).

1.2. Võru identiteet

Kuigi potentsiaalselt on kõigil inimestel mingi kultuuriline identiteet või ka mitu üheaegset identiteeti, teadvustatakse oma identiteeti väga erinevalt (Valk 2010: 25). See nähtub

ka Võru Instituudi uuringust „Kagueestlase kumbed, keel, identiteet aastal 1998“. „Setoq pidäväq hinnäst kas setos vai sis setos ja eestlases kõrraga, võrokösõq innekõgõ eestlases, a lisas ka võrokösõs, ni mulgiq, sammamuudu, innekõgõ eestlases, a lisas ka mulgis. Tartogõisi kotsilõ olõ-õi uurmiisi tett.“ (Jüvä 2022)

Võrokeste identiteet põhineb keelel: kes räägib võru keelt, peab ennast harilikult ka võrokeks. Võrreldes näiteks setodega märkavad võrokesed enda juures vähe teisi kultuurilisi erijooni, mis neid muudest eestlastest eristaksid. (Eichenbaum, Koreinik 2008)

Võrokeks olemise juures on suure tähtsusega nii enda kui ka vanemate päritolu: vähe on neid võrokesti, kelle vanemad oleksid Lõuna-Eestisse tulnud mujalt, veelgi raskem on aga võrokeks saada, kui oled ise mujal sündinud. Kõige olulisemaks võrokeste tunnuseks peeti võru keele kasutamist: 84% vastanuist tõi selle esile (Valk 2000: 43).

Võru Instituudi 1998. aastal tehtud uuringu järgi peab end võrokeks 66,1% ajaloolise Võrumaa elanikest. Neist omakorda 99% peavad end rahvuselt eestlaseks. „Tuu tähendäs, et võrokeses olemine ei käü kuigimuudu vasta eestlases olemisele, samamuudu ku eestlases olemine ei käü vasta õuruuplasõs olemisele. Inemise hindätiidmine vai esihindäsolemine vai identiteet om lihtsale mitmen kihin ütstõse pääl.“ (Kama 2004: 217) Kaido Kama väidetut kinnitab Aune Valgu tõdemus: kahte või enamasse kultuuri kuulumine ei ole mitte ainult võimalik, vaid üldjuhul on ka väga positiivne (Valk 2010: 43).

Niisiis on võrokestel välja kujunenud kahetasandiline identiteet, mida määratletakse peaaesjalikult keele kaudu – samaaegselt ollakse nii võrokesed kui ka eestlased. Võrokeste identiteet järgib regionaalsel tasandil eesti identiteedi loomujooni: nagu eesti identiteedi jaoks on esmatähtis eesti keel, on ka võru identiteedi jaoks olulisim võru keel. Keeleküsimused on võrokeste jaoks tähtsad. Kohaliku keele sage kasutamine ja üldine toetus selle alalhoidmisele on mitmekeelses keeleruumis elavate setode ja võrokeste identiteedi püsimise alus. (Eichenbaum, Pajusalu 2001: 486–487, 489)

„Viil selgembähe kinnütäseq neosamaq uurmisõq tuud tiidmist, midä täämbätsel pääväl egäüts või niigi esiq tähele pandaq. Tuu um tuu, et nii võrokösõq ku setoq pidäväq inämbüisi umma kiilt – võrokösõq võro kiilt ja setokösõq seto kiilt – umaette keeles, ni võro ja seto kiilt umavaihõl kah katõs eräle keeles. Ütes eesti keele vai lõunõeesti keele murdõs,

murdõkeeles vai võro-seto liitkeeles, minkast kah vaihõpääļ juttu um olnuq, võrokõsõq ja setoq umma kiilt hariligult ei piäq.“ (Jüvä 2022) Sama üheselt ei erista keelt ja murret mulgid, kes mõnikord kutsuvad oma keelt mulgi keeleks, aga sageli ka mulgi murdeks või murdekeeleks (*ibid.*).

Alates 2008. aastast peetav võrukeelne laulu- ja rahvapidu Uma Pido loodi selleks, et tugevdada paikkondlikku identiteeti: osalejaid motiveerib nii grupiidentiteedi kui ka kogukonna kultuuripärandi väljendamise võimalus (Laan 2018: 83). Pole uuritud, kuidas või kas üldse on Uma Pido mõjutanud võrokeste ettekujutust iseendast. Esimeste võrukeelsete pidude korraldaja ja nende korraldusprotsessi analüüsinud Triinu Laane (2018: 82) sõnul küll taotletakse peoga kindlamat kohaidentiteeti ja oodatakse võrokesi tagasi kodukanti külla ja ka elama. Peoga saavutatav emotsionaalsus on oluline, sest just emotsionaalne side teeb ühiste tunnustega indiviidid sidusaks rühmaks, mis suudab tegutseda kollektiivselt (Ehala 2018: 154–155).

Triinu Laan (2018) tõstatabki oma magistritöös võrokeste identiteeti ja selle tulevikku puudutavad olulised küsimused: „Mis saab võrokeste identiteedist, kui keel seda enam ei ole? Kas selle asemele asub mingi muu identiteedimarker või lihtsalt tunnetatakse oma identiteeti läbi „eestistunud“, vähesemate iseloomulike tunnustega võru keele? Milline on Uma Pido mõju võrokeste identiteedi kestlikkusele? Kas pidustuse tüüpi sündmused suudavad kaasa aidata elavale igapäevasele keelekasutusele ja seeläbi eripärase identiteedi säilimisele? Või jääb oma identiteedi demonstreerimine vaid festivali või mõne muu sündmusega seotuks ning igapäevaelus ei ole eripärane identiteet enam märgatav?“ Laane (2018: 84) järeldusel on võru keele ja võrokeste identiteediga ühel ajal toimumas kaks protsessi: ühelt poolt on võru keel ja kultuur populaarsemad kui kunagi varem; teiselt poolt aga toimub keele kiire kadumine. Niisugune seis tekitab küsimuse, kas populaarsus suudab panna vanemad põlvkonnad noorematele keelt üle andma ning kas nooremad on valmis seda vastu võtma. Viimane on sõlmküsimus ka keele õpetamise seisukohast: kui keele loomulik kandumine ühelt põlvelt teisele on katkenud, saab päästjaks olla vaid haridussüsteemi kaudu toimiv ja väärtustatud süstemaatiline keeleõpe.

1980. aastate lõpul tekkinud ja taasiseseisvumisajal institutsionaalse vormi (nt Võru Instituut) saavutanud võrokeste liikumine on kogu aeg olnud ühtlasi püüd identiteeti

konstrueerida. Identiteedi loomine ja selle ajaline kestlikkus ei erine kuigivõrd viisist, kuidas inimesed loovad või muudavad oma arusaama reaalsusest. Mõlemal juhul on tegu sotsiaalse konstrueerimisega. (Ehala 2018: 156)

Võru Instituut ja Võro Selts VKKF on viimasel kümnendil kujundanud ja toetanud võrokeste identiteeti ka visuaalsete vahendite kaudu. See on ühtlasi osa sotsiaalsest konstrueerimisest: võru lipp toodi esmakordselt rahva ette 2013. aasta võrukeelsel laulupeol Uma Pido (Võro Seltsi VKKF koduleht). Välja on antud võru lipu ja Vana-Võrumaa sümboolikaga kirjatud kleebiseid, T-särke, rinnamärke, kinkekotte jms. 2021. aasta võru keele nädalal alustatud *võro keele iistkõnlõja* tiitli kandja atribuutikasse kuuluvad *ilmatugi* ehk *sau*, *kõnnõ-toro* ja *kaalaraha* (Rahman 2021). Identiteediloomeks ning konstrueerimisele kaasa aitamiseks võib pidada ka Vana-Võrumaa suitsusaunakombestiku jõudmist UNESCO vaimse kultuuripärandi nimekirja (Vana-Võrumaa suitsusauna koduleht) ja sõira kinnitamist 2021. aastal Euroopa Liidu kaitstud geograafilise tähisega tooteks. Visuaalsete märkide ja muu nn väljanäitavate tegevuste mõju võrokeste identiteedi tugevnemisele pole seni uuritud.

Vana-Võrumaa haridusasutuste kaudu võrumaist kultuurilist identiteeti ei kujune või kujuneb vähesel määral (vt peatükk 2), sest võru keele ja kultuuri õpe neis on kaootiline: sellega on hõlmatud vaid kolmandik Vana-Võrumaa koole ja veidi vähem kui pooled lasteaiad. Kui õpe ongi neis korraldatud, siis moodustab see väga väikse osa õppekavast: on üsna tavapärane, et võru keele ja kultuuri tunnid on vaid ühes klassis või heal juhul ühes kooliastmes üks kuni kaks tundi nädalas kogu põhikooli või gümnaasiumi õppeaja jooksul.

1.3. Mälu ja identiteet Madis Kõivu (võru-ainelises) loomingus

Mälu jaguneb individuaalseks ja kollektiivseks, kuid indiviidi mälu hõlmab palju enam kui see, mis pärineb selgelt tema enese kogemusest; selles põimuvad alati individuaalne ja kollektiivne mälu. Aleida Assmanni sõnul teeb just mäletamisvõime, ükskõik kui küsitav see ka ei ole, inimesest inimese. (Assmann 2021: 25–27)

Madis Kõivu autobiograafiliste näidendite peateemad on minevik, mälu, identiteet (Annus jt 2006: 220). Suur osa Kõivu loomingust tugineb autori enda mälestustele – isiklikele ning suguvõsa müüte puudutavatele kollektiivsetele mälestustele. Neid mälestusi

on ta teistega jaganud meenutustesarjas „Studia memoriae“, aga ka mitmes näidendis (Saro 2004: 140). Anneli Saro viitel on Jaak Rähesoo jaganud Kõivu draamatekstid rühma- näidenditeks ja rekonstrueerimisnäidenditeks. Viimased tuginevad kas ajaloolisele aine- sele või isiklikele mäletustele (nt „Tagasitulek isa juurde“, „Jutuajamised tädi Emmaga“ (Rähesoo 1999, Rähesoo 2000). Saro hinnangul eristuvad mälestusnäidendid eelkõige oma spetsiifilse vormi ja struktuurse eripäraga. „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelä- tõistkümnendama aasta suvil“, „Tagasitulek isa juurde“ ja „Jutuajamised tädi Emmaga“ on perekonnaloode, kuid nende jutustamist dikteerib tunnetava subjekti hektiline aju/mälu. (Saro 2004: 140)

Individuaalse ja kollektiivse mälu põimumine ilmneb ka Madis Kõivu loomingu retsept- siooni kaudu. Kõiv pole mitte niivõrd mäletaja, kuivõrd mälu-uurija. „Nii nagu mõned tegelevad unenägude analüüsi ja tõlgendamisega, samasuguse põhjalikkuse ja kirglikku- sega uurib Madis Kõiv oma mälu (pette)pilte, püüdes tabada nende põhja ladestunud tõde.“ (Saro 2004: 143)

Teatriteadlane Piret Kruuspere (2017) on vaagunud, kuidas eesti teater suhestub rahvus- liku ajaloo ja kultuurimälu temaatikaga ning rahvusliku mälukultuuri ja -poliitikaga. „Madis Kõivu draamaloomingu kaudu kehastub äärmiselt isikupärasel ja polüfoonilises lavalises vormis mäletamis- ja meenutamisprotsessi subjektiivsus ja suhtelisus, valikulisus ja frag- mentaarsus, võiks öelda – ka pidev küsimärgistatus ja absurdsus.“ (Kruuspere 2017: 51)

Jaak Rähesoo (2000) on Kõivu dramaturgiat vaadelnud võrdluses kirjaniku autobio- graafilise „Studia memoriae“ sarjaga ning tõdenud mõlemal juhul tema nõudlikku ja süste- maatilist mäluküsitlemist. Madis Kõivu „Kähri kerko man Pekril“ ilmus „Studia memo- ria“ sarja teise raamatuna. Indrek Ojami sõnul paikneb sari autobiograafia ja ilukirjanduse vahepeal. „Kohalooliste mälestustena (nt Valgast, Võrumaast) on neil teostel muuhulgas tähtis funktsioon ka kultuurimälu säilitajatena.“ (Ojam 2020: 40) Madis Kõiv on tõepoo- lest väga mitmekülgsest talletanud võru kultuuriloo (nt Allas 2020).

Käesoleva töö kirjandusgeograafia peatüki üks teemasid on Madis Kõivu roll maas- tiku kujutajana. Maastikku ja sellega seonduvat tähendusloomet Eestis uurinud Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Seppingu (2014: 9) väitel on maastiku kujundamine ja kujutamine olnud aegade jooksul üks olulisemaid kollektiivse mineviku, mälu ja identiteedi loomise

vahendeid. Kuidas ilmneb Madis Kõivu kirja pandud maastikukujutuse kaudu Põlva ja selle ümbruse koha- ja identiteedilugu, on käesoleva töö 4. peatüki teema.

1.4. Madis Kõiv kui võru intellektuaalse identiteedi üks põhikujundaja

Võro(kese) identiteedi elluäratamisel ja loomisel on Madis Kõivul oluline roll nii ühiskonnategelase, kirjaniku kui ka esseistina. 1988. aastal kutsus Madis Kõiv kokku Tarto-Võro Vaimu Seltsi. „Tuu seltskond (Kõivu Madis, Avarmaa Tea, Reimanni Nele, Saarõ Evar, Kõivupu Marju, Kauksi Ülle, Visseli Agu, Kulboki Egge, Jüvä Sullõv, Kasaku Enn, Roosi Mart ja viil hulga inemisi) algat Kaika Suvõülikooli nimelidse konverentsisarja-kultuurifestivali /—/ ja toimõnd „Võrokõstõ lugõmiseraamatu“, miä sisolt om võro kirändüse antoloogia üteh rahvaluulõ osaga.“ (Kauksi 2004: 103) Tarto-Võro Vaimu Seltsist ja Kaika suveülikoolidest kui võru liikumise algosast kasvas ühtlasi välja riiklik teadus- ja arendusasutus Võru Instituut, mis alustas tööd 1995. aastal.

Keel väljendab ka Kõivul üheselt kõneleja identiteeti ja toob välja selle, mis üldse kohast koha teeb. Intervjuus Valle-Sten Maistele (2004) tõdeb Kõiv keelelist vaesustumist, sest murrete rikkused kaovad ja tema meelest ei räägitagi enam päris eesti, vaid lihtsalt kooli keelt: „Poisikesena, kolmekümnendate aastate algul, majanduskriisi ajal, liikusin koos oma vanematega väga mitmesugustes Eestimaa nurkades ringi (või õieti ? tiirlesime Võrumaa emakodu ümber). Igal pool rääkisid inimesed isemoodi, ja see oligi, mis koha kohaks muutis ja kinnistas. Hiljemgi, ikka tundsin kõnest ära, „kust mees pärit on?““

Kõiv (2000: 5) tunneb sümpaatiat iga Eestimaa nurga keele või ka ainult intonatsiooni ja aktsendi vastu kõneleja kirjakeeles ehk osutab sellele, mis eespool viidatud eesti keele õpikuski: kõige selgemalt viitab identiteedile aktsent ehk hääldamisviis.

Kuigi näidend „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“ ilmus trükist 1987. aastal, ei sündinud see Eesti taasiseseisvumisaja renessanslikus loometuhinas. Madis Kõivu väitel kirjutati näidend 1983. aastal (Saro 2004: 86). Seega panustasid Madis Kõiv ja Aivo Lõhmus võru keele teadvustamisse juba 1980. aastate alguse brežnevlikul stagnatsiooniajal. Samuti kehtib see seto keele kohta kahasse Vahinguga kirjutatud näidendi „Faehlmann“ (1984) puhul.

1987. aastal ilmunud esimene võrukeelne näidend „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvil“ (edaspidi „Põud ja vihm“) kannab mitmekihilist identiteedi-, kultuuri- ja kirjandusloolist tähendust: näidendi sündmused toimuvad neli aastat enne seda, kui Eesti esimest korda iseseisvus, ning just sama palju aastaid enne Eesti taasiseseisvumist ilmus ka nimetatud teos. Samamoodi tähistab „Põud ja vihm“ võru kirjanduse taassündi ning lõunaeestikeelse draama algust, kuna pärast seda ilmusid järjest võrukeelsed tekstid ja raamatud ning alustati võrukeelsete tekstide lavastamist. (Mürk 2013: 113)

„Põuas ja vihmas“ viljelevad Kõiv ja Lõhmus teadlikku identiteediloomet väga mitmel viisil. Üks otsesemaid on Pekri peretütre Elli järjekindel nõue õele ja vendadele kõnelda võru keelt: Elli Otilõ: „Kõnõlõ võro kiilt, ku sa mukka räägit“; „Kõnõlõ võro kiilt vai mine‘ tast sahvrest minemä“ (Kõiv, Lõhmus 1987: 42); Elli Verdilõ: „Ku sa mukka kõnõlõt, kõnõlõ võro kiilt!“ (Kõiv, Lõhmus 1987: 122).

„Põua ja vihma“ omamoodi jätkuraamatus „Kähri kerko man Pekril“ eristab Kõiv (1999: 104) eestlasi ja võrokesi: „Tulõ-i ütsindä eestläseq ja võrokõsõq, kedä K. Päts kodo kuts, tulõvaq egäsugudsõq:“ Mart Velskri viitel näitab Kõiv eestlaste ja „muude“ erisust ka Vaino Vahinguga kahasse kirjutatud näidendis „Faehlmann“ (1984), kus setokeste eristumine eestlastest tuleb esile Kreutzwaldi dialoogis Häälega: Kreutzwald tsiteerib üht Simuna kihelkonnast pärit rahvalaulu („Faehlmann“, lk 30–31).

KREUTZWALD: /—/ See vana rahvalaul läheb oma iseloomu poolest meil senituntud lauludest lahku. Kena poeetiline koloriit on tal ka. Igaüks, kes keelt tunneb, peab seda märkama. Iseäranis ilus on minu arvates lõpp. (*Ohkab.*) Aga see ei ole kõik midagi, mida meie eestlased seni ainult aimame. Mis?

HÄÄL: Ma jo õks ka olõ eestlane?

KREUTZWALD: Kas sa siis muud ei tahagi olla kui eestlane?

HÄÄL: Eestlane iks...

KREUTZWALD: Aga setu, mõtle... Vanade kuningate soost ja suurte eeposte maalt.

HÄÄL: Setokene no ka iks väikest viisi... Kos sa tuust päset.

„Põuas ja vihmas“ toovad Kõiv ja Lõhmus esile väikekodanliku võru identiteedi, Võru gümnasisti identiteedi, võõra, st Võrumaa ühte põliskülla sisserännanu ja edumeelse talupere identiteedi, keda küla omaks ei võta. Võru kui linna/koha identiteeti Madis Kõiv (1994: 690) lausa vastandab Põlva-lähedase Kiuma ja Tänassilma küla piiril oleva Pekri talu laste enesetundele: „Kõik minu onud ja tädid ja veel lähemad sugulased põgenesid sealt [Võrolt] kooli pooleli jättes masendunult mujale, see koht ei võtnud Tilleoru mehi (ja naisi) vastu, kaasatoodud ja kohalikud vaimud ei kohanenud üksteisega. See linn jäi neile piirituks väikelinnaks.“

Kõivu Lõhmuse ja Vahinguga kahasse kirjutatud näidendite identiteedi-temaatikas nähtub seegi, et kultuuriline identiteet põhineb ühest küljest grupiuhkusel ja teisalt enda eristamisel teistest gruppidest (Valk 2010:25), samuti autorite väljendatud tahtes identiteediteadlikkust tõsta.

Madis Kõiv (1994: 678) meenutab essees „*Genius loci*“, kuidas ta onu (Arnold „Põuas ja vihmas“), Põlva kihelkonna talumees, ükskord ütles: „No ta Võro liina gümnasisti tunnõ ma jo poolõ kilomeetri takast är.“ Ta küsib, kas onu kõneles neid sõnu rääkides kui kohalik, aja-lik (*autori kirjaviis – T. A.*) või kui humanist. „Kaldun arvama, et kui kohalik. Koht ise on Võru gümnasisti olemise määranud, ja kui mul õigus on, tunneks mu kadunud onu praegugi veel Võru gümnasisti kaugelt ära, ehkki võib-olla mitte enam poole kilomeetri tagant, sest ajavaimude vigureid ei tule mitte alahinnata.“ (*ibid.*)

Teatrikriitik Meelis Oidsalu tõdeb 2019. aasta Eesti draamateatri „Põua ja vihma“ lavastuse ajal, et omavahelises suhtluses sundimatult vahelduvad vene ja saksa ja prantsuse ja inglise keel tekitavad Võrumaa talupere puhul üleloomulikkuse, võõrituse tunde. „On need Kõivu eestlased ikka õiged eestlased? Et nii konfliktivabalt võib ühte Eesti perre mahtuda võrokese ja eurooplase identiteet, tundub tänapäeval kunstilise liialdusena. Aga selle taipamiseks, et ilmaruumi tumedad tungid on võtnud eestluse räuskavaid vorme kujustada, pole Madis Kõivu dramaturgiat vajagi.“ (Oidsalu 2019)

Võru identiteediloo ja -loome omamoodi alustekstiks ja manifestiks võib pidada Madis Kõivu artiklit „*Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest“ (2002), kus ta vaeb, kuidas põhjaeesti keele pealesurumise tõttu on võru kuraas ja uhkus muundunud häbi- ja alaväärsustundeks. Kõiv (2002: 4) näitab, kuidas identiteet avaldub keele puhul teinekord vaid

intonatsiooni kaudu, aidates inimest (välisest taustaga kunagist poliitikut Jüri Toomepuud) üheselt identifitseerida – „vana-valga keel – vähemalt keel Vana-Valga intonatsiooniga. Sellest piisas küllalt, et meest ära tunda“. Kõivu (*ibid.*) kogemusel on inimese päritolu kajastav aktsent ja intonatsioon jäävad: „/—/ – inimene, kes selle või mõne teise võru keele murde alal on sündinud ja kasvanud ja selles murdes kõnelema hakanud, ei saa tema aktsendist (ja arvatavasti ka intonatsioonist) lahti kunagi, kui kangesti ka ei püüaks“.

Kõivu (2002: 4) sõnul on keel ja meel küll omavahel paaris, kuid „meele“ võib säilitada ka keele kaotanu, kelle näiteks toob ta Tuglase: „See mees rääkis ise selgelt väljaravimata lõunaesti aktsendiga, tugevate sõnalõppude ja tumedate l-dega ja keeletaguste õ-dega.“

Just keelekasutuse ebakindluse kaudu ilmnevat identiteedi nõrkust väljendab Kõiv mõistega „lõunaestlase alaväärsustunne“ (Lõuna-Eesti „needus“), mis istub ka temas endas, talle kättesaamatus sügavuses. „Seda on lasteaed, kool, ülikool, kirjandus ja kunst ja teadus ja kogu see krempel minuga ikkagi ära teinud, selle pääle vaatamata, et ise pidasin sellest keelest kinni viimase võimaluseni.“ (Kõiv 2002: 4)

Kõivu (2002: 4) sõnul algas lõunaestlaste võõrutamine oma keelest Eesti aja ehk esimese vabariigi alguses, varasemaltki veel: „Ja päris alguse võiks panna umbes Faehlmanni ja Kreutzwaldi aega, õieti küll sellesse „päeva“, kui eesti keeleks kuulutati üks teatav Eesti-maa murre.“

Kui ongi Lõuna-Eestil probleeme, mida tähtsamaks peetakse, siis Kõivu jaoks on seesama keelesalgamine ja salgamise tagasivõtmine igi- ja neetud probleem. „Toomepuu valga keel oli puhtalt märk, muud midagi, kuid mis ikkagi terve müriaadi elamusi tagasi tõi. Kuid Tuglase Põlva Võnnu aktsent tühistas ühe kujutelma, ühe tugisamba, millele toetus kogu mu (ebateadlik) salgamismehhanism. See, kes salgamist esindas, osutus ise mahasalatu kandjaks, ta oli mind justkui petnud.“ (Kõiv 2002: 5)

Käesoleva magistritöö autor on nõus kirjandusteadlase Mart Velskriga, kelle sõnul on Kõiv siin veidi ebaõiglane Tuglase suhtes, kes nooremast peast lõunaestlust lausa manifesteeris ja on natukene proovinud ka tartu keeles kirjutada. (Velskri märkus töö autorile 30.05.22)

Kõiv (2002: 5) mäletab, et tal oli lapse- ja nooruspõlves piinlik Võrumaal kirjakeelt rääkida: „Oma kirjakeelega ei olnud sa Võrumaal lihtsalt kaugelt pärit inimene, vaid võõras

ja loll pealegi, naeruväärne.“ Pidades silmas kultuurilistele identiteetidele omast hübriidsust ja teisenemist, muutus võru keele kõnelemine Vana-Võrumaa koolides Nõukogude aja alguskümnenditel ideoloogilises mõttes taunitavaks ja hiljem võisid klassikaaslased või õpetajad lihtsalt hakata narrima neid, kes koolis võru keeles kõnelesid. Nõnda et Kõivu väidetule vastupidine naeru- ja põlastusväärus ilmnes, „kui otsustati see keel hävitada ja koolides selle kõnelemine ära keelati, kui teda riiklikult mõnitama hakati“ (*ibid.*). „Sääl [linnades] oli siis võrulane sunnitud kõnelema kirjakeelt, mis kõlas üsna erilisena, ja sattus sellega paratamatult mõnituse ohvriks, millele vastu panna ei ole muud kui see eripära niivõrd kinni katta, kui see võimalikuks osutub. Oma keel ära peita.“ (*ibid.*)

2. VÕRU KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMINE

2.1. Võru keele ja kultuuri õpetamise algus ja praegune seis

Eesti iseseisvuse taastamise käigus loodi 1988. aastal Võro Keele ja Kultuuri Fond (praegu Võro Selts VKKF), mis seadis eesmärgiks võru keele ja kultuuri hoidmise ja edasiarendamise kogu ajaloolisel ehk Vana-Võrumaal (Võru ja Põlva ning osalt Valga maakond). Eesmärgi täitmiseks oli fondi töökavas algusest peale võrukeelse hariduse korraldus nii koolides kui ka lasteaedades, õppematerjalide koostamine ja väljaandmine ning õpetajatele kursuste korraldamine (Reimann 2000: 10).

Võro Seltsi VKKF tegevusest välja kasvanud ning 1995. aastal riikliku teadus- ja arendus-asutusena tööd alustanud Võru Instituudi üheks suuremaks tegevusvaldkonnaks kujunes võru keele ja kultuuri õpetamise koordineerimine ajaloolise Võrumaa koolides: õpetajate leidmine, nende täiendusõppe korraldamine, õppe- ja metoodiliste materjalide väljaandmine, õpilastele võru keele ja kultuuri teemaliste võistluste korraldamine. (Võru instituudi koduleht)

Lisaks Võru Instituudi tegevusele avati alates 2000. aastast riiklikud programmid, millest jagus toetust ka võru keele ja kultuuri õpetamiseks. Esimene programm kandis nime-tust „Lõunaeesti keel ja kultuur“, selle jätk oli „Vana Võrumaa kultuuriprogramm 2010–2013“. (Vana Võrumaa kultuuriprogramm 2010–2013 ja 2014–2017) 2018. aastast toimib programm nimetuse all „Vana-Võromaa pärimuskultuuri toetamine“, jagunedes neljaks valdkonnaks: pärimuskultuur, keel ja haridus, teadus ning meedia ja mainekujundus. Keele ja hariduse valdkonnas toetatakse:

- 1) võru keele ja kultuuri õpetamist lasteaias, koolis ja kursustel;
- 2) õpetajate ja juhendajate täienduskoolituse korraldamist võru keele ja kultuuri alal.

Toetusmeetmega soovitakse väärtustada Vana-Võrumaa pärimuskultuuri ja seeläbi taas-elustada sellele kandile omast elulaadi, tavasid ja kombeid, oskusi ning keelelist eripära,

mis on eri inimrühmadele nende igapäevaelu ja identiteedi osana omased ja olulised (Vana-Võrumaa pärimuskultuuri toetamise tingimused ja kord). Programmist jagus kooliõpetajate töötasuks aastatel 2015–2022 näiteks kokku 50 000 eurot (Võru Instituut).

2011. aastast alates õpetatakse võru keelt Vana-Võrumaa lasteaedades. Nende õpetajate tööd Võru Instituudi taotletud toetusrahaga ei tasustata.

Võru keelt on Vana-Võrumaa koolides nii eraldi ainenäite kui ka lõimituna õpetatud peamiselt ringitunnina või valikainena süsteemsemalt alates uue aastatuhande algusest. Esimesed võru keele ringitunnid olid õpetaja Aino Karendi ja võrukeelse aabitsa kokkuseadja Sulev Iva eestvõtmisel 1994. aastal Võru I Põhikoolis. Ringitundides kuulati muinasjutte, lauldi ja joonistati. Samal ajal alustati võru keele valikainetunde ka Antsla Keskkoolis: õpetaja Anu Silma ja VKKFi toetusega esimees Pulga Jaan õpetasid võru keelt korra nädalas 10. klassile. (Võru Instituudi koduleht)

1998. aastal ilmus võrukeelne aabits „ABC kiräoppus“, mille järgi õpetati võru keelt 1999/2000. õppeaastal 27 Vana-Võrumaa koolis (Reimann 2000: 13). Näiteks 2012/2013. õppeaastal toimus õpe võru keeleala 19 koolis.

2021/22. õppeaastal on Vana-Võrumaal umbes 30 üldhariduskooli. Võru keele ja kultuuri tunnid ning mõne muu õppeaine tunnid võru keeles toimuvad üldjuhul korra nädalas süsteemselt kümnes koolis. Võru keele ja kultuuri õpetamisega on seotud umbes 15 õpetajat. Võru keele ja kultuuri ning muudes võrukeelsetes tundides osaleb üle 300 lapse, mis on umbes 5% Vana-Võrumaa õpilaste koguarvust. (Võru Instituudi koduleht)

Võru keele õpe Vana-Võrumaa lasteaedades toimub keelekümblusmeetodil (keelepesa) 2011. aastast alates ja 2021/22. õppeaastal on keeleõpe – üks keelepessapäev nädalas – Vana-Võrumaa 13 lasteaia 16 rühmas (35st Vana-Võrumaa lasteaiast kolmes töötab kaks keelepesarühma). Vana-Võrumaa kogu lasteaiaealistest lastest sai võru keele ja kultuuri õpet 2021/22. õppeaastal umbes 15%. (Võru Instituudi koduleht)

2.2. Võru kirjanduse õpetamise kujunemine: peamised õppematerjalid ja senised õpetamisalased uurimistööd

Võru keele ja kultuuri õpetamise sisu kehtestati ainekavaga „Võru keel ja kultuur“, mis kinnitati 2000. aastal koos riikliku programmiga „Lõunaeeesti keel ja kultuur“. Ainekava on mõeldud ajaloolise Võrumaa põhikoolide jaoks ja koosneb kursustest „Võrukeelne aabitsaõpe“, „Võrukeelne kodulugu“ ning „Võru keel ja kirjandus“. Neist esimene läbitakse I ja II kooliastmes, teine II ja kolmas III kooliastmes. Valikkursus „Võru keel ja kirjandus“ hõlmab kolme valdkonda: võru keele eripära ja ajalugu, rahvaluule, Võrumaa kirjanikud ja võrukeelne kirjandus. (VKK 2000: 1) Samal ajal valmis ka gümnaasiumile mõeldud ainekava „Lõunaeeesti keel ja kultuurilugu“, mis koosneb kolmest kolmekümne viie tunnisest kursusest. See annab ülevaate lõunaeeesti keelest ja kultuuriloost esimestest kirjalikest ülestähendustest tänapäevani ning tutvustab lähemalt eri piirkondade (Tartu, Mulgi, Võru ja Seto) keelelist ja kultuurilist omapära. (Mürk 2013: 28)

Kirjanduse esitamine ainekavades on mitmekülgne, kuid esitusviis annab märku sellest, et kirjandust võiks vaadelda pärimuskultuuri ja keeleõpetuse ühe osana. Arusaam kohalikest kirjandustest kui pärimuskultuuri nähtustest avaldub ka riiklikes programmides. (Velsker 2014: 64)

1993. aastal ilmus esimene kooliraamat – võrukeelne lugemik „Võrokõstõ lugõmise-raamat“ –, mis tutvustas Võrumaalt pärit kirjanike loomingut ja toetus rahvaluule aluspõhjale (Võru Instituudi koduleht). Lugemiku teine, täiendatud trükk (1996) kannab pealkirja „Võrokiilne lugemik“. Mart Velskri sõnul (2014: 52) mõjutas „Võrokiilne lugemik“ oma valikuga tugevalt lõunaeeesti kirjanduse kontseptualiseerimist ja ajaloona kirjeldamist.

Teedrajav tähendus vähemasti Võru Instituudi jaoks oli Arne Merilai (1998) artiklil „Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis“, kus autor näitab nii kirjandusloolisest kui pedagoogilisest aspektist klasside kaupa (VII–XII klass), millist võru/lõunaeeesti kirjandust ja kuidas võiks koolis õpetada. Üldkasutatavaks ja populaarseks õppematerjaliks kujunes ka „Võromaa kodulugu“ (2004, koost Nele Reimann), kus iga kihelkonna peatükis tutvustatakse ka sealt pärit kirjanikke ja üht-teist nende loomingust.

Ühe kompaktsema võru kirjanduse õpetamise materjali leiab Merlin Mürgi magistritööst „Võru kirjanduse õpetamise võimalusi Vana Võrumaa gümnaasiumides kirjanduskursuse „Uuem kirjandus“ näitel“ (2013, juhendaja Mart Velsker). Õppematerjalide koostamiseks valis Mürk kirjanduskursuse „Uuem kirjandus“ kuuest valdkonnast kolm: eesti nüüdisluule, -proosa ja -draama. Nende käsitlemise aluseks on kogumik „Viie pääle“, Kauksi Ülle „Säng“ ning Madis Kõivu, Aivo Lõhmuse „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“. Nende tekstide kohta koostas Mürk õpetajakonspektid ning aktiivõppe meetoditele tuginedes ka tunnikavad ja töölehed.

Merlin Mürgi magistritöö on seni ainuke, mis võru kirjanduse õpetamise seisuga akadeemilise uuringu tasemel kajastab. Vana-Võrumaa koolides õpetatakse võru kirjandust vaid mõned korrad aastas ja seda tavapäraistes põhikooli kirjandustundides, kuna gümnaasiumides tähtsustatakse muud. Ainult ühes Vana-Võrumaa gümnaasiumis on 2013/14. õppeaastast alates võrukeelne võru kirjanduse õpe 12. klassile.

Enamasti käsitletakse võru kirjandust seoses murde- ja luuleteemade, kodukandi kirjanduse tutvustamise ning 20.–21. sajandi kirjanduslike rühmitustega. Mürgi (2013: 48) sõnul on võru kirjanduse õpe Vana-Võrumaal võru keele õpetamisega võrreldes veelgi kehvem, kuna koolides puuduvad selleks üldjuhul lisatunnid. Samuti peavad kohalikud õpetajad oma teadmisi võru kirjanduse vallas üsna nigelaks ega jõua põhitöö kõrvalt vajaminevat materjali kokku panna. Ka on tekstid neile sageli raskesti kättesaadavad.

Veebiväljaandena ilmunud Mart Velskri „Võru kirjanduse kujunemislugu“ (2021) oli esialgu mõeldud võru kirjanduse õpiku (siiani käsikirjas) avapeatükiks.

2.3. Uuringute küllus ja valdkonna põhiprobleemid

Võru keele ja kultuuri õpetamisega seonduvat ja laiemalt kultuuriruumi puudutavat on palju uuritud (Brown 2005; Küppar 2008; Mürk 2013; Koreinik 2015 jt). See näitab, et teadlaste, võru intellektuaalide jt jaoks on teema tähtis. Haridusasutuste jaoks siiski mitte, nagu kinnitab kas või see, et käesoleva magistritöö tarbeks tehtud küsitluses laekus vastuseid vaid ligi pooltelt Vana-Võrumaa koolijuhtidelt.

Võru keele ja kultuuri õpetamise alal ilmnebki paradoksaalne olukord: kuigi kogukond ja riik on aastakümneid panustanud võru keele ja kirjanduse õpetamisse, on see algusaegade võrreldes teinud pigem vähikäiku. Kui 2000. aastate alguses õpetati võru keelt ja kultuuri mingilgi määral umbes pooltes Vana-Võrumaa koolides, siis 2021/22. õppeaastaks on võru keele õpet pakkuvate koolide hulk kahanenud napi kolmandikuni.

Võru keele lasteaia ja koolis õpetamine on väga oluline sellepärast, et keele loomulik põlvest põlve edasikandumine on katkemas. Kui täiskasvanute omavaheline suhtlus on pidevalt või vahetevahel võrukeelne päris suures ulatuses, siis lastega kõneles 2008. aasta uuringu põhjal võru keelt mingil määral veel ainult 19% lapsevanematest (Eichenbaum, Koreinik 2008). Selle töö valmimise ajal ehk 14 aastat hiljem on oma lastega võru keelt rääkivate vanemate hulk tõenäoliselt juba tunduvalt väiksem.

Üheks takistuseks võru keele ja kultuuri õpetuse kujunemisel Vana-Võrumaa kooli õppekavade enesestmõistetavaks osaks on juhtkonna leige või isegi tõrjuv suhtumine. See tuli välja ka Cara D. Browni uurimistööst, kus õpetajad tõdevad, et ei suuda tagada võru keele ja kultuuri õppe jõudmist kooli õppekavasse. Õpetajatel puudub selles valdkonnas mõjuvõim direktori, teiste õpetajate ja lastevanemate üle (Brown 2005: 63; Küppar 2008; Reimann 2009).

Uuringu „Kultuurilised ootused võru keele- ja kultuuriruumis“ käigus küsitleti 70 kultuuri valdkonnas tegutsevat inimest (Reimann 2009: 3). Uuring näitas, et enamik kultuuriga seotud inimesi on keele ja kultuuri õpetusest ajaloolise Võrumaa koolides teadlikud, see ei põhjusta enam imestust ega ärata ka suurt vastuseisu. Enamik peab oma keele ja kultuuri õpet koolis vajalikuks, aga arvab, et see peaks olema vabatahtlik: ringitund või valikaine. Sagedamini esinevatest probleemidest nimetati: lastele ja noortele võib keeleõpe keeruline olla, õpetajad ei ole paikkonnaga seotud ega oska keelt, kooli juhtkonna suhtumine võib olla takistuseks, õppematerjale on vähe. Paljude arvates tulevad tulemused koos vaba, loova ja loomuliku tegevusega. (Reimann 2009: 5)

Nagu näitab käesoleva magistritöö tarbeks tehtud koolijuhtide küsitlus, on nende suhtumine 2021. aastal üldkokkuvõttes sarnane 12 aastat varem uuritud kultuuriinimeste suhtumisega: kõige enam (11) oli neid, kes leidsid, et võru keelt ja kultuuri võiks koolis õpetada ringitunnina. Vabatahtlikkust rõhutasid ka mitmed koolijuhid, näiteks: „Sundus ei vii

edasi, vanemate tugi küll.“ Koolijuhtide tõrjuvast hoiakust kõneleb fakt, et 16st vastanust kuus ei võtaks võru keele ja kultuuri õpetamist oma kooli õppekavva mitte mingil juhul (vt peatükk 3).

Kuigi Võru Instituut on koostöötaotlustes Haridus- ja Teadusministeeriumiga selle poole pööelnud (eriti intensiivselt näiteks 2007. aastal, kui toonase haridusministri Tõnis Lukasega toimunud arutelul tõdeti, et projektitööna korraldatud õpe koolides vajab senisest enam selget riiklikku hariduspoliitilist tuge ja süsteemsemat korraldust, sh rahalist tuge regulaarseteks tegevusteks), pole õnnestunud kohaliku keele ja kultuuri õpetamise riiklikku ainekava kehtestada. 2021. aastal küsitletud koolijuhtidest kolm pidas võru keele ja kultuuri õpetamisel takistavaks teguriks seda, et Haridus- ja Teadusministeerium pole paikkondliku keele ja kultuuri õppe prioriteetsust eraldi rõhutanud.

Vastukaaluks koolijuhtide pigem negatiivsele hoiakule on noorte suhtumine võru keele ja kultuuri õppimisse enamjaolt positiivne. Võru Instituut küsitles 2018.–2019. aastal 40 täiskasvanud noort (20 neidu, 20 noormeest), kes olid võru keelt ja kultuuri koolis õppinud. Uuringu lõppkokkuvõtte pole ilmunud, kuid selle ühe läbivijja Laivi Oru kirjapandu järgi leidsid kõik küsitletud, et Võrumaa koolides peaks võru keelt õpetama ja et seda on siiaaani tehtud väga vähe. (Org 2019)

Uuringu algses kokkuvõttes on kirjas: „Suurõmb jago vastanuist olliq võro kiilt opnu õnnõ aasta vai paar algklassõh, paar nuurt ütliq, et ommaq ildamba keskkoolih kah veidükese võro kiilt ja kirändüst opnu. Paar nuurt nimssi är ka Tarto ülikooli võro keele kursusõ. Kõik olliq tuud miilt, et kimmähe pidänü võro keele tunnõ olõma rohkõmb, tuu avitas keelel alalõ püssüq. Nuuq, kiä häste kõnõliq, ütliq, et tunnih tetti ägedit asju ja säääl oll hää kävvüq, a ega säääl kiilt õks selges ei saaq, keele ommaq opnu kotost vanõmbidõ vai vanavanõmbidõ käest. Ku keele koolih tahat selges opata, sis piät taad oppama nigu võörkiilt, inglüse vai saksa vai vinne kiilt, selle et ku kodo tukõ ei olõq, sis üte tunniga nädalih kiilt selges ei opiq. Suurõmb jago ütliq, et võro keele tunniq olliq kõigi lemmikuq, selle et säääl es olõq opmisõ pinget pääl, tetti pönõvit asjo ja käüti koolist väläh. Paar kõrda nimmati siski ka tuud, et ikäv oll', lugõma pidi.“ (Org 2019)

Uuringu kokkuvõte eesti keeles:

„Suurem jagu vastajatest olid võru keelt õppinud algklassides aasta või kaks. Paar noort ütles, et on hiljem keskkoolis ka pisut võru keelt ja kirjandust õppinud. Paar noort mainis ka Tartu Ülikooli võru keele kursust. Kõik olid seda meelt, et võru keele tunde peaks rohkem olema. See aitab keelel püsima jääda. Need, kes hästi kõnelesid, ütlesid, et tunnis tehti ägedaid asju ja seal oli hea käia, aga ega seal keelt ikka selgeks saa. Nad olid keele õppinud kodus vanemate või vanavanemate käest. Kui tahetakse keelt koolis selgeks õpetada, peab seda õpetama nagu võõrkeelt – inglise või saksa või vene keelt. Ilma koduse toetuseta ühe tunniga nädalas keelt suhu ei saa. Enamiku väitel olid võru keele tunnid kõigi lemmikud, sest seal ei olnud õppimise survet: tehti põnevaid asju ja käidi ka koolist väljaspool. Paar korda mainiti siiski ka seda, et igav oli, lugema pidi.“ (Org 2019)

3. VÕRU KEELE JA KIRJANDUSE ÕPETAMISE VÄÄRTUS VANA-VÕRUMAA KOOLIJUHTIDE HINNANGUL

Põhikooli ja gümnaasiumi riikliku õppekava (2014) järgi on kujundatavate üldpädevuste seas esimesena nimetatud kultuuri- ja väärtuspädevust, mida defineeritakse järgmiselt: „suutlikkus hinnata inimsuhteid ja tegevusi üldkehtivate moraalinormide ja eetika seisukohast; tajuda, analüüsida ja väärtustada oma seotust teiste inimestega, ühiskonnaga, loodusega, oma ja teiste maade ja rahvaste kultuuripärandiga ning nüüdiskultuuri sündmustega; väärtustada kunsti ja loomingut ning kujundada ilumeelt; hinnata üldinimlikke ja ühiskondlikke väärtusi, väärtustada inimlikku, kultuurilist ja looduslikku mitmekesisust; teadvustada oma väärtushinnanguid ja arvestada nendega otsuste langetamisel; olla salliv ja koostööaldis ning panustada ühiste eesmärkide saavutamisse“.

Kultuuriline identiteet on üks riikliku õppekava läbivaid teemasid. See on omaette teemaplokk olnud ka Võru maakonna arengustrateegia loomise aruteludel. Näiteks kinnitati 20. mail 2022 toimunud seminaril „Võru maakonna arengustrateegia 2035+“ kultuuri ja omapära valdkonda käsitledes, et senistest headest algatustest peab kindlasti jätkuma omakultuuri kestmist toetav võru keele õpetamine haridusasustustes.

Vestlustes leiavad kõik haridustöötajad, kes on samuti olnud nendesse arupidamistesse kaasatud, et õppetöö koolis peaks toetama kodukoha kultuuri ja keelt väärtustavate hoiakute kujunemist. Praktika näitab, et nende mõtete teokstegemine on siiski takerdunud. Võru keele ja kultuuri õpe on kaoiline ja toimib vaid kolmandikus Vana-Võrumaa koolides. Ka nendes hõlmab õpe kokkuvõttes vaid väikest osa õppureid: Põlva Koolis on saanud õppeaastatel 2017/18–2021/22 võru keele õpet näiteks kolmandad klassid mahus üks tund nädalas.

2000. aastast on loodud Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuses (LEKK) võimalus magistriõppe tasemel lõuna-eesti keele ja kultuuri õpetaja kutse omandada. Keskuse üheks ülesandeks ongi Lõuna-Eestis kõneldavate põliskeelte (võru, seto ja

mulgi keele) ja lõunaeeesti kultuuri õpetamine ehk lõunaeeesti keelest ja kultuurist teadliku järelpõlve kasvatamine. Lõunaeeesti keeli ja kultuuri on võimalik õppida ka valikainena, samuti omaette moodulina. Näiteks saab õppida eesti keele ja kirjanduse õpetaja lisaerialana lõunaeeesti keele ja kultuuri õpetajaks (LEKK koduleht).

Tartu Ülikooli õppeosakonna andmeil on eesti keele ja kirjanduse õpetaja õppekava (2527) lõunaeeesti keele ja kultuuri õpetaja kõrvalerialaga lõpetanud viis üliõpilast (kõik 2009. aastal). Lõunaeeesti keele ja kultuuri õpetaja mooduli on pärast seda valinud veel neli üliõpilast, kellest kaks lõpetasid 2012. aastal ning ülejäänud kaks 2013. aastal (Kersti Roosi-mäe meil Eva Saarele 4.03.2022).

Kahjuks ei rakenda kõik selle eriala omandanud oma teadmisi koolis. Nagu näitavad töö autori kogemused Võru Instituudis ja Kara D. Browni läbiviidud uuring, on üheks põhjuseks see, et koolijuhtide toetus võru keele ja kultuuri õpetamisele on vähene.

3.1. Valim

2021. aasta kevadel korraldas magistritöö autor veebikeskkonna Google Forms vahendusel kõigi Vana-Võrumaa üldhariduskoolide juhtide seas küsitluse (vt lisa 1), et saada ülevaade võru keele ja kultuuri õpetamise hetkeseisust selles piirkonnas ning koolijuhtide suhtumisest võru keele ja kultuuri õpetamisse. Võru, Põlva ja Valga maakonnas tegutsevate koolide nimekiri pärines töö autori kui Võru Instituudi kooliõpetuse projektijuhi tööandmebaasist.

Küsitlusega hõlmatud koolidest 24 olid põhikoolid: Haanja Kool, Hargla Kool, Johannese Kool Rosmal, Kauksi Põhikool, Krootuse Põhikool, Kuldre Kool, Kääpa Põhikool, Leiu-tajate Külakool, Lüllemäe Põhikool, Mehikoorma Põhikool, Mooste Mõisakool, Mõniste Kool, Orava Kool, Osula Põhikool, Puiga Põhikool, Põlva Jakobi Kool, Põlva Kool, Ruusa Põhikool, Rõuge Põhikool, Saverna Põhikool, Tilsa Põhikool, Varstu Kool, Viluste Põhikool, Võru Kreutzwaldi Kool. Gümnaasiume oli küsitluses kuus: Kanepi Gümnaasium, Parksepa Keskkool, Põlva Gümnaasium, Räpina Ühisgümnaasium, Vastseliina Gümnaasium, Võru Gümnaasium.

Ankeet saadeti 30 Vana-Võrumaa kooli, adresseerides selle nimeliselt õppejuhtidele ja direktoritele, kelle kontaktandmed leiti õppeasutuste kodulehtedelt. Küsitlus oli anonüümne:

vastajatel ei palutud nimetada kooli nime, samuti ei soovitud teada vastaja nime ega ametit (õppejuht, direktor).

3.2. Andmete kogumine

Ankeedi andmete kogumiseks koostas töö autor. Ankeedis oli üksteist küsimust, enamik neist valikvastustega küsimused. Kui valikus oli rohkem kui ei- ja jah-vastus, siis sai vastaja valida ka mitu vastust. Küsimustiku lõpus oli vastajatele jäetud võimalus omalt poolt veel teemat kommenteerida või ankeedi koostaja poole pöörduda.

Esimene kord saadeti küsitlusankeet välja 6. mail 2021, tähtajaks 28. mai. Korduskutse ankeeti täitma sai sihtrühm 25. mail. Juuni alguses (3.06.21 ja 10.06.21) läkitati koolijuhtidele veel kord meeldetuletus palvega küsimustele vastata.

3.3. Tulemused

Anonüümsele Google Forms'i küsitlusele vastas 16 koolijuhti. Kuna küsitlus oli anonüümne, ei saa töö autor välja tuua, mitmest koolist vastuseid laekus: mõnest koolist võisid vastata nii õpijuht kui ka direktor. Koolid, kus võru keelt ja kultuuri õpetatakse, on rohkem Võru Instituudiga seotud ja seal tunti seetõttu suuremat kohustust küsimustikule vastata. Samas oli küsimustik mõeldud rohkem just koolidele, kus võru keelt ja kultuuri ei õpetata, et koguda arvamusi, kuidas võru keele õpe jõuaks ka nende koolide õppekavva.

Esimese küsimusega selgitati välja, kas koolis, kus vastaja töötab, õpetatakse võru keelt ja kultuuri. Üheksa vastaja sõnul õpetatakse nende koolis võru keelt (ja kultuuri).

Teise küsimusega uuriti, mis aitaks võru keele õpet koolis senisest mahukamaks ja süsteemsemaks muuta. Valida võis mitu vastusevarianti. Vastanutest seitse leidis, et võru keele ja kultuuri õpet aitaks senisest mahukamaks ja süstemaatilisemaks muuta vastav magistriõppeprogramm õpetajatele. Kuus vastajat ütles, et võru keele ja kultuuri õppe senisest mahukamaks muutmisel oleks abi riiklikust (baas)ainekavast, mida iga kool saab kohandada oma paikkonnale vastavaks. Senisest kõrgemat võru keele ja kultuuri õpetaja töötasu nimetas võtmena viis vastanut.

Kolmanda küsimusega taheti teada, kas koolis, kus vastaja töötab, on olnud arengu- või õppekava arutlustel teemaks võru keele õpetus (ja selle võimalikkus). 16 vastanust vähem kui pooled ehk kuus koolijuhti märkisid, et võru keele ja kultuuri õpetus pole nende kooli arengu- või õppekava arutlusel kõneks olnud.

Neljanda küsimusega püüti teada saada, mis takistab võru keele ja kultuuri õpet koolis. Vastusena on kõige enam nimetatud õpetajate puudust. Mitu vastajat toob põhjuseks ka selle, et Haridus- ja Teadusministeerium pole paikkondliku keele ja kultuuri õppe prioriteetsust eraldi rõhutanud. Mõlemad põhjused on välja pakutud vastuste valikus. Muu põhjusena on üks vastaja lisanud: „Õpilaste ja lapsevanemate vähene huvi.“ Samamoodi on magistritöö autorile tema ametialastes vestlustes öelnud koolijuhid ja ka õpetajad üle Vana-Võrumaa. See näitab kujukalt, kuidas võru keele õppe puhul arvestatakse ennekõike nn turunõudlust, mida enamiku ainete puhul ei võeta haridusasutustes üldse kaalumisele.

Viienda küsimusega uuriti, milliste tegevustega (ettevõtmistega) on koolijuhid oma koolis kujundanud õpilaste kultuurilist identiteeti (sh kodukohakultuuri-põhiseid väärtushinnanguid). Tegu oli avatud küsimusega ja kõige rohkem tõid küsitlusele vastajad esile üritusi ja õppekäike: murdenädalat, matku, teatriõhtuid ja muuseumikülastusi. Neid ettevõtmisi ja väljasõite on püütud põimida kodukoha tutvustamisega, lootes panna õpilasi sel moel oma kodukanti väärtustama. Ürituste all on peetud silmas ka tähtpäevade pidamist, näiteks vastlate, jõulude, kadri- ja mardipäeva tähistamist.

Ürituste kõrval on toodud esile kooli pakutavaid valikaineid ja -kursusi, samuti koori ja tantsurühma tegevust ning muusikalise instrumendi õpetamist, mis on mõnes koolis õppekava osa.

Mõnes koolis on peetud ka tunde võru keeles, on tutvustatud Võrumaalt pärit kirjanikke ja nende teoseid, tundi on kutsutud võru keelt kõnelev külaline.

Kuuenda küsimusega selgitati välja, mil viisil võiks kultuuripärandi õpetamine kultuurilise identiteedi kujunemisele kõige tõhusamalt kaasa aidata. Valida sai kahe vastuse vahel ja kõik 16 vastanut leidsid, et kõiki õppeaineid tuleks õpetada kaasaval ehk lõimingulisel viisil.

Seitsmenda küsimusega taheti teada, millised võru keele ja kultuuriga seotud tegevused võiksid aidata kultuurilist identiteeti kujundada. Tegu oli avatud küsimusega ja vastuste ring seetõttu ka lai. Kõige rohkem seostati kultuurilise identiteedi kujundamise võimalusi võru

keele kõnelemisega, näiteks tunnis ja huviringis, kodus, „maal vanaema juures“, ka kooli-
pidude eeskavas. Vastajad pakkusid, et koolid võiksid korraldada keelelaagreid, kutsuda
külla võru keelt kõnelevaid tuntud inimesi. Veel leiti, et õpetajad võiksid tutvustada kodu-
koha ajalugu ja kodulugu, mille raames saab käia õppereisidel.

Üks küsitlusele vastaja on maininud konkreetse üritusena ära Uma Pido, kus tema õpila-
sed on osalenud. Võrukeelse kirjanduse lugemist ja selles keeles lugude kirjutamist on
samuti tähtsustanud üks vastaja.

Kaheksandale küsimusele, millisel juhul võtaksite võru keele ja kultuuri õppe oma kooli
õppekavva, vastas kuus koolijuhti, et sel juhul, kui on olemas Võru Instituudi kureeritavad
nn rändõpetajad. Nelja vastanu jaoks oli valikvastuste hulgas sobiv ka see, et võru keele
ja kultuuri õpetajad kujunevad oma kollektiivi hulgast tasuta täiendusõppe kaudu. Kolme
vastanu jaoks oli oluline tingimus veel kooli hoolekogu initsiatiiv. Samas oli 16 vastaja
hulgas kuus koolijuhti, kes ütles, et ei teeks seda mitte mingil juhul.

Üheksanda küsimusega uuriti, millises vormis võiks koolis võru keelt ja kultuuri õpetada.
Vastaja võis taas valida mitu vastust. 11 koolijuhti leidis, et võru keelt ja kultuuri võiks
õpetata huviringi vormis, valikainena õpetamist pooldas üheksa vastanut. Kuue vastanu
meelest võiks õpetada mõnd ainet võru keeles ja projektiõppe vormi pooldas viis vasta-
nut. Võru keele ja kultuuri õppe sekundaarsust iseloomustab mõneti ka see, et küsimusele,
millises vormis võiks seda koolis õpetada, vastati kõige sagedamini, et huviringis. Popu-
laarsuselt järgmine oli vastus, et võru keelt ja kultuuri võiks õpetada valikainena. Keegi ei
pooldanud võru keele ja kultuuri süvaõpet.

Kümnnenda küsimusega selgitati välja, kas vastanu on teadlik, et Vana-Võrumaa laste-
aedades töötab 17 keelepesarühma (keele algõpetus). Oma kursisolekut kinnitas 12 kooli-
juhti ehk kolmveerand vastanutest.

Üheteistkümnnenda küsimusega uuriti, kas vastaja meelest peaks õpetus jätkuma ka
keelepesarühmaga lasteaia lähimas koolis (nn piirkonnakoolis). 14 koolijuhti vastas sellele
küsimusele jaatavalt.

Ankeedi lõpus, kus vastajatele oli antud võimalus küsimustiku koostajale teemakohast
tagasisidet anda, avaldati enamasti tänu, sooviti edu edaspidiseks teemaga tegelemiseks,
põhjendati oma vastuseid ja kritiseeriti küsimustikku. Nii nimetas üks vastaja, et keeruline

oli vastata küsimustele, kui koolis on „kõik ilusti olemas“, viidates sellele, et küsimused olid vormistatud pigem, pidades silmas koole, kus võru keele õpet ei ole. Üks vastaja märkis, et „sundus ei vii edasi, vanemate tugi küll“, soovides rõhutada ikkagi kodu suuremat rolli võru keele õppes.

4. KIRJANDUSGEOGRAAFIA KULTUURILISE IDENTITEEDI KUJUNDAMISE TEENISTUSES

4.1. Kirjandusgeograafia

Kultuurigeograafia allharuna välja kujunenud kirjandusgeograafia tegeleb ilukirjanduslike tekstide põhjal kohtade ja inimeste suhete uurimisega (Tüür 2002: 103). Kirjandusgeograafilise analüüsi põhisuunad on näiteks 1) ilukirjanduslike maastikukirjelduste võrdlemine reaalsete maastikega, eelkõige lisateabe saamiseks regionaalgeograafilisele andmestikule; 2) maastiku sümboolsete tähenduste uurimine, nii indiviidi kui ka ühiskondliku grupi tasandil; 3) kohataju fenomenile selgituse otsimine; 4) ruumilise komponendi osatähtsuse väljaselgitamine inimese identiteedis (st juurdumuse ja juurtetuse probleem); 5) kirjanduse käsitlemine tegelikkuse kriitikana ning keskkonnaplaneerijate jaoks juhiseid sisaldava allikmaterjalina (Tüür 2002: 104 geograafide Fabio Lando ja Marc Brosseau' ideedele toetudes).

Käesolevas peatükis pruugitakse analüüsi põhisuundadest peamiselt 2.–4., viiendas peatükis töölehtede valmistamise käigus ka 1. ehk ilukirjanduslike maastikukirjelduste võrdlemist reaalsete maastikega.

Soome humanistlik geograaf Pauli Tapani Karjalainen eristab ilukirjandusliku teksti puhul kaht põhimõtteliselt erinevat koha lugemise viisi:

Mimeetiline lugemine tähendab vastavuste otsimist reaalsete ja kirjutatud territooriumide vahel. Põhiküsimus on, kui suurel määral on kirjanik suutnud reprodutseerida maastikule kõige iseloomulikumaid jooni ning kui suur on sellest tulenevalt teose dokumentaalne väärtus.

Hermeneutilise lugemise puhul ei ole niivõrd tähtis maastiku reaalsus, äratuntavus, kuivõrd see, mil moel on jutustaja konkreetset kohta kogenud, tõlgendanud ning väärustanud; oluline on koha subjektiivne tähendus ning viis, kuidas seda on edasi antud (Karjalainen 1998: 9, viidatud Tüür 2002: 105 järgi).

Madis Kõivu Võrumaa-ainelist mälu kirjandust on võimalik lugeda nii mimeetiliselt kui ka hermeneutiliselt. Maastikule iseloomulikke jooni on Kõiv talletanud sageli geograafilise täpsusega. Elamusloos „Kaks unenägu (metamorfoosidest) ja kaks ainulist elamust *anno Domini* 2009“ kirjeldab ta näiteks nii: „/—/ ja pojengidega sõidetakse jaanipäeva hommikul Põlvasse Orajõe taha surnuaiale, vanaisa ja onu Ferdi hauale mäekallakul, kus plats on veel peaaegu tühi ja jõgi üles paisutamata – võnkleb heinamaade vahel ja kaldal kasvavad lepad kummarduvad ta kohale ja alev on ise puhas, punaseks ja kollakaspruuniks värvitud ühe- ja kahekorruseliste puumajadega /—/“ (Kõiv 2010: 671). Põlva surnuaiale on iseloomulik järsk mäenõlv ja Kähri poolt Põlvasse sisenedes jääb surnuaed tõepoolest teisele poole Orajõe. Kirjakoht paneb järele mõtlema ja uurima, millal Põlvas Orajõgi üles paisutati ja järv tekkis ning millal sai alevist linn, seega tuleb välja teksti dokumentaalne väärtus.

Hermeneutiliselt lugedes ilmneb, et koht on väga isiklik. Madis Kõiv arutleb novellis „Nuuma Aljla. Tõstamentj“, millisele hauaplatsile end matta lasta. Siin ilmneb silmanähtavalt hauaplatsi kui koha isiklikkus. Võib lausa väita, et hauaplatsis väljendub koha isiklikkus iseäranis ja mitmeti. Eksistentsiaalselt käsitletuna saab surm olla vaid isiklik ehk siis inimene saab surra vaid omaenese surma, mitte aga kellegi teise omasse (Parhomenko 2009: 242). Eesti tava kohaselt on hauaplatsid perekondlikud.

Põlva surnuaial on kirjaniku vanaema ja vanaisa, onu Ferdi ja tädi Emma haud, kuhu jaanipäeva hommikul viidi pojenge. Kõiv arutleb oma loomingu korduvalt, kuhu ta tahaks maetud saada. Põlva surnuaial on tal valida kahe perekondliku matmiskoha vahel, samuti inspireerib teda noorpõlves kohatud eakaaslase Nuuma Aljla hauaplats, mille ta avastab aastakümneid hiljem juhtumisi Kähri väikselt surnuaialt. „Kolmel suveõhtul olen nüüd käinud siis Aljlat vaatamas, ühel korral koos Antsuga. Ja neljandal korral, kui see kord kord tuleb, kui ma Põlva surnuaiale üles mäeküljele vanaisa ja vanaema, või kabeli taha vana-vanaisa juurde ära ei mahu, siis jään. Siin ruumi on, just Aljla kalmu lähedal ulatub kasesalu servani suur lage plats. Ja siinsamas lähedal on ka vana Pekri varemed, mis kunagi on olnud mulle peaaegu koduks – kui mul üldse kodu on olnud, siis sääl.“ (Kõiv 2004: 1776)

Hauaplats surnu mulda sängitamise kohana ühendab surma eksistentsiaalses asendamatuses väljenduva isiklikkuse (surma minu-omasuse) kohaga selle aistitavas konkreetsuses

(Parhomenko 2022). See koht saab matmispaigana nüüd üdini omaks ja isiklikuks nii inimesele kui ühtlasi kohale endale – ehk siis koha-likuks. („Kalmistul ma veel kohalik pole, aga loodan saada,“ ütleb Istuja Kõivu näidendis „Õhtuvalgus“, mille tegevus toimub Põlva surnuaias (Kõiv 2013b: 1194)). Nagu saab seda Kõivu käsituses vahest olla – jõuda kohale – lõpuks veel vaid kodus. Seda koha koha-likkuse fenomeni, mida Kõivu arutlus oma võimaliku hauaplatsi üle kõnekalt väljendab, oleks kooli kirjandustunnis teatud määral võimalik demonstreerida, harjutades õpilastega Kõivu koha-tekstide geograafilis-hermeneutilist lugemist.

4.2. Koht, maastik ja identiteet

Kohad, nii nagu neid mõistetakse fenomenoloogilise paradigma raames, ei ole koordinaatide abil kindlaks määratavad punktid ruumis, nendib kirjandusteadlane Kadri Tüür. „Kohad luuakse ruumi kasutamise käigus, selle enese jaoks tähenduslikuks muutmise läbi. Seega on iga koht iga inimese jaoks erineva tähenduse ja väärtusega.“ (Tüür 2002: 107) Topofilia või topofoobia saavad alati alguse isiklikust kohakogemusest, vahetu impulsi ja mälestusliku kokkupuutes. „Nii on kohad ühtlasi inimese enesetunnetuse ja identiteedi aluseks. Seega, kohta võib defineerida kui isiklike seoste läbi mõtestatud ruumiosa, kogemuste läbi loodud tähenduslikkusekeset.“ (Tüür 2002: 10)

Rein Veidemanni sõnul on kohad ühtlasi sakraalsed mälupaigad, milles ilmneb inimeste või tervete kogukondade suhtumine, vaimne ja emotsionaalne seotus. Nii Tüüri kui ka Veidemanni määratlust kinnitab prantsuse antropoloog Marc Augé (2012: 77): „Kohta võib määratleda millenagi, mis seostub identiteedi, suhete ja ajaloo.“ Viimast kinnitab ka gümnaasiumi kirjandusõpik „Uuem eesti kirjandus“, kus Madis Kõivu peatükis kirjas, et tema tegelaste enesetaju määravad ennekõike koht ja keel (Annus jt 2006: 220).

Jutus „Väike unelugu“ Lõuna-Eesti kohahingusest pajatades (ja seda Põhja-Eestile vastandades) loob Madis Kõiv (2013: 171) makro- ja mikrostruktureeritud ruumijaotuse: „Makrostruktuur on see pinnas, alus, milles vaimu juur kasvab ja võrseid ajab, mis juure püsivuse tagab; jaguneb see aga omakorda mikrostruktuurideks, mis /—/ muutuvad koos aegade ja inimestega, kes ise omakorda mikrostruktuuride mõjul muutuvad või suudavad

end selle abil alles hoida: hoides kohast kinni, on nad kohaväliste mõjude eest (niivõrd-kuivõrd) kaitstud.“

Kõivu sedastusel jaguneb makrostruktuur Võrumaa oma kihelkondadeks, linnadeks, aleviteks, need omakorda valdadeks ja linnaosadeks, need küladeks ja tänavateks, teedeks ja teeradadeks, nii lõpuks kuni üksiku maja või majaesise, puu või jalgrajani välja. „Nende säilivus, „hinges hoidmine“ jääb suurelt jaolt juhuse hooleks, aga võib ka juhusele vastu panna, nagu need igivanad männid, mis Põlva kandis üle aastate ja aegade võimude ja vaimude ikka seisavad sääl, kus on seisnud /—/“. (Kõiv 2013: 171)

Rein Veidemann (2022) on Madis Kõivu mikro- ja makrostruktureeritud ruumijaotust lahti mõtestanud järelausega, et kohavaimul on vertikaalne mõõde, mis avaneb sellest või teisest kohast jutustades ja seda nimetades ning nime sügavustes otsekui kaevu vaadates. „Vertikaal on mälu. Ja seepärast, tõesti, kõik kohad eksisteerivad seni, üle aegade ilma meie- tagi nii kaua, kuni neist kohtadest on elus veel jutustusi.“ Kohavaimu horisontaalne mõõde ilmneb aga kontsentrites. „Esmaseks kontsentriks on su oma sünnipaik, kodukoht, enamasti lapsepõlvkodu, selle lähiümbrus, inimesed ja juhtumised, mis panevad aluse identiteedile. Ja siis hakkab see laienema. Madis Kõivu öeldut järgides, tekib mitu kohavaimu, kitsamalt ja laiemalt, linn, maakond ja lõpuks kogu maa, Eesti. Aga viimastes kihtides ka Euroopa,“ kirjeldab Veidemann (*ibid.*), lisades, et viimaselgi on oma kohavaim, see, mis sealt kiirgub ja mis tähenduse meie ise Euroopale annab.

Veidemanni (2022) sõnul tajume neid kontsentreid, neid kohavaimu ringe üksnes siis, kui meil endil on nendega hingeline side. Niisiis jõuab ka Veidemann kohavaimu puhul hingelise sidemeni, mis on oluline kohamarker ka Kõivul ja millest lähemalt on juttu järgmises alapeatükis.

Madis Kõivu makro- ja mikrostruktureeritud ruumijaotus ühtib üllatavalt humanistliku geograafi Edward Relphi mõtestusega, kelle sõnul üldine arusaam kohast seostub teatud konkreetsete maailma fragmentidega – majade, linnaosade, linnade ja piirkondadega, mille ulatus on kivist või toolist mandriteni ning mida kogetakse ja mõistetakse väga paljudel eri viisidel. Iga koha eripära on oluline, eriti kui see väljendub maastikes, tegevustes, ajaloos, inimestes ja kõigi nende omavahelistes assotsiatsioonides. „Koht on fokuseeritud, kuid see pole piiratud. Kõik, mis selles kohas toimub, on alati seotud laiemate protsessidega ning

see loob mälestusi, lootusi, kujutlusi ja kohustusi. Teatud kohtades on maailm meile avatud ja nende kohtade kaudu avame ka meie ennast maailmale. Kõikide kohaideede ja -tähen-duste aluseks on just kohtade eripära erilised kogemused, mida on võimalik adekvaatselt haarata ainult fenomenoloogiliste lähenemiste kaudu.“ (Relph 2015).

Tõepoolest, kohad eksisteerivad identiteedi kõigil tasanditel, sedastab Edward Relph (Relph 1976 Tüüri 2002 järgi). „Kohad ei ole diskreetsed, ümbritsevast eraldiseisvad või sellistena vaadeldavad üksused. Neid tajutakse asupaiga, maastiku, rituaalide, harju-muste, teiste inimeste, isiklike kogemuste, kodutunde ning teiste paikade kontekstis.“ (Tüür 2002: 115)

Kultuurigeograafia analüüsib kultuurides levivaid arusaamu ruumist, kohast ja maasti-kust. Maastik kannab kuuluvustunnet, on osa identiteedist. Maastiku mõtestamise võtme-lemendiks on visuaalsus, maastik ise on pilt. Maastikud esinevad kunstniku kujutatuna lõuendil, tekstina luuleraamatus ja romaanis, installatsioonina kunstisaalis, aiana või välja-kuna maastikuarhitektuuris. (Sooväli 2008: 131)

Ameerika kultuurigeograafi ja maastikuteadlase Denis Cosgrove sõnul on see aspekt otsustava tähtsusega, sest nagu näitab põgusamgi tutvumine maastiku kujutamisega maali-del, luules või draamas, on kõige võimsamad teemad just need, mis kajastavad sidemeid inimelu, armastuse ja tunnete ning loodusmaailma muutumatute rütmide, näiteks aasta-aegade vaheldumise tsükli vahel, aga ka inimese meeleolude ja emotsioonide kujutelda-vat peegeldumist looduslike vormide ilmes. „Neil põhjustel on maastik humanistlikule geograafiale ainulaadselt väärtuslik mõiste. Erinevalt *kohast* meenutab see meie positsiooni looduse suures kavas. Erinevalt *keskkonnast* või *ruumist* tuletab see meile meelde, et see kava on meile tuttav üksnes inimese teadvuse ja mõistuse vahendusel ja et ainult tehnika kaudu võime me selles osaleda kui inimesed.“ (Cosgrove 2008: 75)

Kõiv ja Vahing (1988: 7) väidavad, et inimest ilma maastikuta pole olemas – maastikku inimene sünnib ja sinna ka hukkub: „Kõik, kes sünnivad, sünnivad maastikus ja jäävad... jäävad, kuni elavad. Asjatu on kujutleda end väljaspool maastikku, põgeneda illusioonis, nagu võiks too maha jääda, nagu seisaks maastik paigal ja sina jookseksid maastikul... maastikust välja, nagu liiguksid ainult sina ja maastik seisaks seal. /—/ Iseseisev, maasti-kuta inimene on asjatu lootus, meelepete. Inimene kui niisugune? Psühholoogiline inimene,

inimene psühholoogiaga – lollus, ei ole sul psühholoogiat, on ainult maastik, kuhu sind on visatud, pandud, mida endaga kaasas vead, hambad ristas tassid. Tassid oma maastikku nagu risti, seda ainukest. Jooksed, maastik kukil, jooksed, kuni hukkud ja maastik katab su.“

Maastikukuvand on ajalooliselt rohkem või vähem püsiv maastiku representatsioonide kogum ja see on üks olulisemaid rahvusliku identiteedi loomise mehhanisme (Sooväli 2008). Vana-Võrumaa üks maastikukuvand on mägin, künklik maa, mille üks kaunimaid väljendusi – ja ühtlasi ka täpsemaid representatsioone – leidub Juhan Jaigi (1999: 6) luuletuses „Võromaa“: „Mu hällüpaik, mu kodu Võromaa, / kun sinikupulidseq kumarusi kundiq.“ Kõivu maastik on Põlva ümbruse lagedus, mida ilmestavad sümbolpedajad – üksikud männid, mis olid, on ja jäävad: „Jälq jääs ütsik petäi tii pääle ette; lakõ maa kesken, ütsik ja korgõ, nigu myyt taiva ja maa vahet“ (Kõiv 1999: 38).

Kõiv on sõnadega maalija. Nii võib ju väita kelle tahes kirjaniku kohta, kuid Kõivu suhe pildiga, selle loomisega on otsene: Kõivu loodu ise on pilt. Selle kinnituseks üks tekstikatke: „Niisiis, on (objektiivses ajas) viimane taludeaegne hilissuvi, olen oma *silmapilgus* tõurehel. Sügis, mis lähemale hiilib, annab endast aimu talumatu selguse, joonte habemenoa teravusega; asjad on nähtavad oma äärmises täpsuses – majad, metsatukk (juba veidi kirju), mu selja taga, Tüüdesoo-tagune maastik kuivnõeltehnikas taevaservale graveeritud. Ja kollakaspruun tolmu rehepeksuplatsi kohal. Ja Kiuma meeste Lanzi undamine sealsamas, millesse aeg-ajalt sekkub kauge ja nõrk, kuid selge siiski, Tännasilma meeste Mundkeni hääl“ (Kõiv 2013:57). Pildile ehk visuaalsusele lisanduvad ka aistingud: [rehepeksumasina] Lanzi undamine, Mundkeni hääl, kollakaspruun tolmu, mille lõhna küll pole välja kirjutatud, aga tunda on see ikka. Pildilisus on ka võrukeelse, laiemalt lõunaestilisegi luule üks tunnusjoon (Allas 2010: 127).

Brita Meltsi (2016: 31) sõnul on omaette mõiste staatuse akadeemilises uurimuses saavutanud ka „kirjanduslik maastik“, milles nähakse mingit tüüpi koha ja maastiku kui loomingu nagemisviisi ühendust. Kirjanduslike maastike uurimustes on võimalik eristada kirjaniku päris eluga seotud keskkonda, tema autobiograafiliste kohakogemuste võrgustikku, mis käivitub igati tõhusalt Madis Kõivu võrukeelseid ja -meelseid tekste analüüsides.

Mõtestades Madis Kõivu maalide näitust 2020. aastal Tartu Ülikooli humanitaarteaduste õppehoone trepigaleriis, tsiteerib Eduard Parhomenko (2020) „Endspieli“ lõiku, kus Kõiv

koos Vaino Vahinguga (1988: 121) maalib sõnadega, võttes maastikuna nähtuva looduse maastikumaali algkujuks kokku: „Ma vaatan: veel ei ole maastik välja selginenud, lõpuni klaarunud, veel ei ole pilt, mida ma näen, jõudnud elu ülimasse pingeseisundisse – aasta kõrgpunkti, novembrisse. On september, kõdunemise pehmus ja värviküllus varjavad põhistruktuuri, see on: roheline oras, sinine mets, pruun maa, mustad puud, hall taevas. Veel ei näita maastik hüppe äärmist pingutust, sellega rahu, sellega selgust. Veel on maastik lõkendavas kõdunemises, kriiskavalt ja raskelt, tuul üle mäe. Ma ei näe struktuuri ei järves, ei sügavas orukiilus, ei puhkust veel, ei täielikku kontuuri, kuju, mille kõdunemine püsib. Ma tulin vara; juhuslikule jalutuskäigule, ühele mäele, sügisesse metsa, mis on küll ilus, kuid mis ei ole veel valmis.“

Kõivu loomingus domineerivadki sügispildid, -maastikud, mille üheks lihtsakoeliseks seletuseks on see, et just sügistöödel vajati maal laste ja noorte abi kõige rohkem ning paistab, et sel ajal viibis Madis Kõiv vanavanemate Põlva-lähedastel Kähri ja Tännassilma maadel kõige sagedamini.

4.3. Madis Kõivu „*Genius loci*“ ja kirjandusgeograafia

Võib öelda, et essees „*Genius loci*“ tegeleb Madis Kõiv kohataju fenomenile selgituse otsimisega. Kõivu (1994: 675) määratlusel on kohal hing ja vaim ja „võib-olla tuleb teda nimetada elusolendiks. Geeniused sõbrustavad temaga. Kohageeniused /—/“. Kõivul kohavaimu ja -geeniuse mõiste ei kattu, ta eristab neid, samuti kahtlustab, kuivõrd on need reaalsuses, päris-kohas(t) kiirguvad ja kuivõrd raamatutest kokku loetud: „Sest need sajad kohavaimud ja -geeniused, kellega ma õhtutundidel läbi käin ja kelle reaalsuses ei ole mul vähimatki kahtlust, võivad vaid siiski olla vaid raamatust kokkuloetu järelhallutsinatsioonid“ (Kõiv 1994: 676). Kõiv usub, et kohad ei ole suvaliste või konventsionaalsete piiridega eraldatud maaosad. Ta usub kohtadesse kui vaimsetesse isenditesse ja kohavaimudesse kui ürgsetesse ja taandumatutesse, kelle üle ajavaimudel ei ole täit jõudu (Kõiv 1994: 678).

Lando rõhutab, et tänapäeval ei huvita geograafe kirjanduse puhul niivõrd maastik või keskkond füüsilise objektina, kuivõrd see, kuidas inimeste käitumine, tunnetus,

ideed, tunded, lootused ja uskumused on sõltuvuses inimese kohaga seotuse iseloomust (Tüür 2002: 105).

Madis Kõiv (1994: 677) küsib, mis üldse on koht ja mis diagnoos see selline on – kohavaimust vaevatu. Ta toob oma võrukeelses ja -meelses loomingus pidevalt esile inimese kohaga seotuse iseloomu, näiteks Võru linna vastane vaen on Kõivu autobiograafilistel tegelastel veres – selle väikelinnaga olid hädas nii ta ema kui ka onud (Allas 2020: 17). „Kõik minu onud ja tädid ja veel lähemad sugulased põgenesid sealt kooli pooleli jättes masendunult mujale, see koht ei võtnud Tilleoru mehi (ja naisi) vastu, kaasatoodud ja kohalikud vaimud ei koha-nenud üksteisega. See linn jäi neile piirituks väikelinnaks.“ (Kõiv 1994: 690) Võru on madalaim punkt ka laskumisel orgu: „Võru on madalaim punkt, potentsiaalimiinimum, iga lahkumine siit on ülesminek, märke murdmise“ (Kõiv, Vahing 1988: 47).

Kuigi essees „*Genius loci*“ küsib Kõiv (1994: 667), kas vaim on olemas või ei ole, usub ta siiski, et on, otsides vaimude tõelist, ktoonilist reaalsust, milleks peab ühtlasi astuma ihujalaga kohale, millest jutt käib. Essees vaadeldud teoste – Valev Uibopuu „Keegi ei kuule meid“ (1948) ja Bernard Kangro „Jäälätteid“ (1958) – (kiri)linnad on Madis Kõiv „tõesti oma jalaga läbi mõõtnud“ ja nende vaim otsides küsib ta: „kas „igauks otsib oma“ või on otsitaval tõesti olemas otsitav reaalsus, st objektiivsus ja vaimud, mis tõeliselt on olemas, on ilmutanud tõeliselt meile kõigile“ (Kõiv 1994: 677).

Käesoleva magistritöö üks mõte ongi juhatada õpilased Madis Kõivu Põlva ümbruse kirjakohtade alusel sama küsima: kas Madis Kõiv on üht oma lapsepõlvemaad kirjeldades otsinud vaid oma või jõudnud kõike seda ühtlasi oma ihujalaga läbi mõõtes otsitava reaalsuseni, mis on tõeliselt olemas ja ilmutab end selgelt kõigile meile veel aastakümneid hiljem? Otsimist õigustab iseäranis see, et kohavaimust vaevatuse diagnoosi järele küsides pärib Kõiv (1994: 677) ühtlasi: „Kas on see midagi niivõrd objektiivset, et saab seda õpikujuhuni reeglistada ja haiget tüüpilise ja selgete tunnustega näitena (üli)õpilastele¹ demonstreerida?“ Ja kuigi Kõiv ise paistab väljendavat mõningast kahtlust võimaluses kohavaimu ja selle painet „õpikujuhuni reeglistada“ ja „selgete tunnustega“ õpilastele „demonstreerida“,

¹ töö autori sulustus

ei saa jätta seda teatud piirini üritamast, kui soovime Kõivu ilukirjanduslike kirjatööde koolis õpetamise kaudu võru identiteedi kujundamisele kaasa aidata.

Seletamaks kohavaimu, eristab Kõiv sellest ajavaimu ja inimvaimu. Tema sõnul ei ole kohavaim taandatav inimvaimule. „Koha vaim on kohas sügaval kinni ja tema ürgsetes juurtes.“ (Kõiv 1994: 678) Sellisena on kohavaim inimesest algupärasem ja sügavam (tektooniline). Ürgsete juurte ühed tähistajad on maastikusümbolid, millest on juttu järgmises alapeatükis. Tüüpiline on Kõivu (1994: 679) sõnul see, et ajavaimud eelistavad refleksiooni, kohavaimud intuitsiooni ja alateadvust, kohavaim on hingeline.

Essees „*Genius loci*“ analüüsida võetud Kangro „Jäälätete“ ajal ütleb Kõiv (1994: 681), et teose tegelaskoosseis näitab tugevat Ugala tagapõhja: „Tõeline koha-likkus, tõeline kohavaim, lokaalgeenius, mis siin välja lööb, on sügavalt s i s e- ja t a g a m a i n e /—/ see on linn [Tartu], mille kaudu Süva-Ugala sisemaa pääseb oma vaimus maailma välja.“ Kõivu enda võrukeelse ja -meelse loomingu puhul ei ole see koht enam linn, mille kaudu „Süva-Ugala sisemaa pääseb oma vaimus maailma välja“, vaid on sise- ja tagamaa ise – ühesõnaga, Pekri talu kogu oma laiema Põlva ümbrusega. Kohataju-fenomeni saab kõige paremini kokkuvõtvalt väljendada ikka Kõivu (1994: 682) enda kirjapanduga: „Koht on asjade kategoorilise imperatiiviga märgistatud, kohageenius näitab ennast selgelt välja, kes vähegi on maanteil matkanud, peab teda geograafilises pealiskaudsuses ära tundma. Ollakse Võrumaal ja ei kusagil mujal. Inimvaimu kui kohavaimu fenomeni ja kohavaimu vahekord on määratud, põhi nende vastastikuseks vastumänguks antud, mäng on v ä g a s ü g a v a põhjaga.“ Kõivu „geograafilist pealiskaudsust“ võib kirjandusgeograafia vaatevinklist teatud mööndustega samastada maastiku ilukirjandusliku kirjelduse mimeetilise lugemisega. See „väga sügav põhi“ võib aga haakuda hermeneutilise lugemisega.

Kui Kõivu meelest ei ole kohavaim taandatav inimvaimule, siis kerkib huvitava uurimisteemana esile võru vaimu suhe inim- ja kohavaimuga. Võru vaimust põhjaneva magistritöö kirjutanud Margit Tintso koges pärast võru vaimu tunnuste määratlemist ja analüüsi, et võru või lõunaeeesti vaimu seletamisel ei ole võimalik vaadata mööda kohavaimuküsimusest. Kõigis Tintso vaadeldud teostes, millest üks oli Madis Kõivu „Kähri kefko man Pekril“, olid tähenduslikud kohad olulisel kohal. „Tekstide ruumilise tausta vaatlemine aitas täpsustada ka teisi võru vaimuga seostuvaid tunnuseid, mis ilma kohata võivad

jääda väheütlevaks. Selleks, et määratleda ühe või teise teose nn võruvaimulisus, tuleb seega esmalt vaadelda selle ruumi ning seejärel teisi tunnuseid.“ (Tintso 2013: 74)

4.4. Madis Kõivu maastikusümbolid

Semiootika käsiraamatu (2018: 426) järgi pole maastik ainult soo ja linnaväljak, vaid sisaldab ka seda, mida inimene, kultuur või mõni muu elusolend selle soo või väljaku kohta mõtleb, kuidas seda tunnetab, kuidas seda märkide abil edastab ja talletab. Mälu on maastiku uurimisel kandev. „Maastik ise võib „mäletada“, st kanda eneses jälgi varasematest semiootilistest struktuuridest, mis võivad tajumise hetkel olla organismi või kultuuri jaoks ebaaktuaalsed või lausa äratundmatud, kuid teatud teadmiste olemasolul või mõne inimgrupi jaoks ka märgilise tähtsusega (Semiootika 2018: 427).

Madis Kõivu jaoks (2013: 171) on peamised maastikusümbolid üksikud pedajad („igivanad männid, mis Põlva kandis üle aastate ja aegade võimude ja vaimude ikka seisavad säääl, kus on seisnud /—/“), Kähri kiriku torn ja Viirapää alune soo. Tema maastikusümbolid on just niisugused, mis kannavad ise mälu. Üksikud pedajad on sageli ka ristipuud (Kõivupuu 2009), kuigi mitte tavaliselt need kesk põldu asuvad „lakõ maa kesken, ütsik ja korgõ, nigu myyt taiva ja maa vahet. Tä om pörõhõllaki tan alalõ, sais tii veeren nigu tuukõrdki, jämme puu, miä hinnäst uma nelä haroga taiva poolõ üles aja, kõvvõr esiq tuu man, nigu nä yks, naaq ütsiguq pedäjäq, miä tan Põlva kandin nurmõnukkõ pääle kasuma jätetäs, et taivas maa pääle lajas ei satassi, et mõlõmbaq olõssiq, üts pääl, tõnõ all“ (Kõiv 1999: 38–39).

Õigeusu kirikut ja/või selle torni mainib Kõiv „Kähri kerko man Pekril“ esimeses osas 16 korda, aga ei ava eriti, miks just. Kähri kiriku ja Pekri talu vahe on umbes 500 meetrit, seega maastikul, geograafiliselt ei mõju talu „Kähri kerko alan“ (lk 9), „Kähri kerko man“ (lk 23) või „tan kerko takan“ (lk 28) elamisena, kuid Kõivu maastikusümbolid elustuvad lugeja jaoks just nimelt teatud teadmiste olemasolul (nt et XIX sajandi lõpu venestamisajal loodi Lõuna-Eestis palju punasest tellisest sibulakujulise torniga kirikuid), nende kaudu meenub, tuleb esile maastike roll poliitikas ja (rahvus)identiteedis, ilmnevad maastiku üleloomulikud või religioossed mõõtmed (Semiootika 426). See, et üksikud vägevad puud

on inimese jaoks sillaks maa ja taeval, maise ja jumaliku vahel, tuleb lisaks Kõivule välja veel võrukeelses Jaan Kaplinski, Artur Adsoni, Raimond Kolga ja Jan Rahmani loomingu (Allas 2015: 84–87).

Jaan Kaplinski (2020: 11) adub Kõivu „*Studia memoriae*“ sarja literatuurse metsmaastikuna: „„*Studia memoriae*“ ja mõned muudki teosed on omamoodi *perpetua scripta*, literatuurne metsmaastik, kus lugejal on raske leida teed või on targem seda otsimata lihtsalt minna (koos autoriga), kuhu jalad viivad ja mõte kutsub. Need mälu-uuringute osad, mida olen lugenud, jätavad mulje kirjutajast-vaatlejast, kes on ühtaegu väike laps ja filosoof.“

Kindlasti on Kõivu maastikusümbol ka Pekri talu, aga üksikute pedajate ja Kähri kiriku torniga võrreldes on seda rohkem avatud, sest selle kaudu avaldub otsesemalt identiteedi kujunemise mehhanism: „/—/ pörõhõllaq kynõldas kraamist ja legendest, miä Kuurverest üten võetas taa pikä tii pääle, läbi Hatiku mõtsu ja Kiumamõisa Tännässilmä külä veere pääle ja või-ollaq ommaki naaq – vana kraam ja vana legendiq – taa põhi, mille pääle taa elo vahtsõn paigan üles ehitedäs ja mille taadõ hinnäst käkitäs, et külä mano ei päsessi. Maa muiduki kah ja talo ja tarõ, miä nail ael viil peris vahtsõnõ ollaq või, ja suur ja korgõ ja lagja katus tarõ kotsil“ (Kõiv 1999: 24).

Käesoleva töö kaudu kerkib ühtlasi küsimus, miks pole Madis Kõivu Pekri tõusnud kogu Vana-Võrumaa sümboliks ehk miks pole „Kähri kefko man Pekril“ jõudnud Vana-Võrumaa vanemate koolilaste lugemisnimistusse Tammsaare „Tõe ja õiguse“ ehk Vargamäe epopöa kõrvale või isegi asemele, kuigi sellele viitas Arne Merilai juba 1998. aastal ilmunud artiklis „Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis“.

Vastust sisaldavad nii koolijuhtide vastused käesoleva töö tarbeks tehtud küsitluses kui ka Kõivu artikkel „*Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest“, kus ta näitab, kuidas kirjakeele pealesurumise tõttu on lõunaeesti kuraas ja uhkus muundunud häbi- ja alaväärsustundeks, mille kandjateks võib lahterdada ka enamiku praeguse Vana-Võrumaa koolijuhtidest (vt peatükk 3).

5. PÕLVA ÜMBRUSE IHUJALAGA LÄBIMÕÕTMINE EHK MATK MADIS KÕIVU KIRJANDUSLIKES KOHTADES

5.1. Matka- ehk reisiõppe üldine taust

Kirjandusõpetus on gümnaasiumis üks keskseid kultuuri- ja kunstiaineid, mis aitab noorel inimesel mõtestada sügavamalt ühiskonda ja kultuuri. Kirjandusõpetuse ülesanne on tagada kultuuri järjepidevus ning ühiskonna jätkusuutlikkus. (AV 2011: 14)

Kuidas ilukirjandus kannab ühiskondlikke, ajaloolisi, rahvus- ja maailmakultuurilisi, vaimseid ning tundelisi väärtusi, on võimalik üksikasjalikult vaadelda ning avastada Madis Kõivu (lapsepõlve) koha-kesksete tekstide alusel, mis on esitatud tema loomingust lähtuva kohavaimu järel käimise juhisena (vt lisa 2). Tõhusa õppimise efekti loob Madis Kõivu kirjelatud kohtadele ehk kirjakohtadele jalgsi minek, seda võib nimetada õppematkaks. Madis Kõivu Põlva ümbruse kirjakohti järgiva õppeelemendi loomise lähteks ongi essee „*Genius loci*“ peituv viide kohavaimude tabamiseks, leidmiseks: otsides vaimude tõelist, ktoonilist reaalsust, peab ühtlasi astuma ihujalaga kohale, millest jutt käib (Kõiv 1994: 677). Sümbolse sisendi annab matkaõppe elemendile ka see, et Arne Merilai (1998: 85) nimetab oma artiklis „Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis“, kuidas X klassis saaks memuaaripeatükki sisustada võrumaise materjaliga, milleks annab teiste hulgas aluse „Kõivu mälu matkad Pekri tallu“. Küsimusele, millised võru keele ja kultuuriga seotud tegevused võiksid aidata kultuurilist identiteeti kujundada, vastas üks koolijuht ankeetküsitluses samuti: „Kodukandi tundmaõppimine läbi õppekäikude ja -matkade.“

Ihujalaga kohale astumisele annab tõhusa teoreetilise toe ka matkaks kohandatav reisiõppe vorm, mille on Eesti kontekstis välja töötanud kirjandusteadlane, Tartu Ülikooli (õpetajakoolituse) eesti kirjanduse lektor Andrus Org. Reisiõppe on tegevuspõhine ja kogemuskeskne õppevorm, mis keskendub peamiselt õppija sotsiaalsete oskuste ja õppekava läbivate üldpädevuste arendamisele ning pakub temaatiliselt lõimitud terviku kogemust

vahetust kokkupuutest õpitava objektiga selle loomulikus loodus- või kultuurikeskkonnas (Org *s. a.*)

Reisiõpe on kogu maailmas laialt kasutusel olev õppimise vorm (nt Morris jt 2010), kuid Kõivu (1994: 682) ühe fraasi ajal – „ollakse Võrumaal ja ei kusagil mujal“ – tuleb mainida ka Põlva lähedalt Rosmalt pärit Eesti pedagoogika klassiku Johannes Käisi rolli kodukohas läbi viidavate õppekäikude olulisuse rõhutamisel (Käis 1927).

Väljasõidud, mis viivad õpilased auditooriumist välja aja-, kunsti-, teadus-, või kultuuri- loolistesse paikadesse, võimaldavad tunnetada nende kohtade eripära ja hingust. Selle kaudu kujunevad noortest laiema silmaringiga inimesed, kel on rohkem kognitiivseid teadmisi ja paremad kriitilise mõtlemise oskused, suurem tolerantsus erinevuste suhtes ja peene- tundelisem kunsti ning kultuuri tarbimise oskus ning kokkuvõttes ajaloo paremal mõist- misel ning tunnetusel põhinev analüüsivõime (Bowen jt 2013).

Õppematkast osavõtt lisab ainete vaatlemise viisile eripalgelisi mõttekihte, muutes õpilased kultuuri- ja ajalooliste sündmuste ning tegelaste suhtes empaatilisemaks ning teaduse, kunsti ja muusikaga tegelemisel põhjalikumaks ja tähelepanelikumaks (Bouchrika 2021).

Iga matk ei pruugi olla suure mõjuga, sest selle õnnestumine oleneb paljude asjaolude koostoimest. Tähtis on aga õppematka hoolikas ja põhjalik ettevalmistus, samuti õpetaja valmisolek ja oskus jooksvalt tekkivaid probleeme lahendada.

Teisest küljest võib hästi korraldatud ekskursioon mõjutada nii akadeemiliste ainete kui ka õppekavaväliste tegevuste pikaajalist kinnistumist ja huvi suurenemist konkreetsete vald- kondade vastu (Bouchrika 2021).

Õppematk Madis Kõivu kirjanduslikes kohtades on mõeldud gümnaasiumiõpilastele. Kõivu looming sobibki kõige enam käsitlemiseks gümnaasiumi kirjanduskursuse „Uuem kirjandus“ raames (vt ka Mürk 2013: 41–45), mille „Eesti nüüdisdraama“ alajaotuses on filosoofilise draama esindajana nimetatud Madis Kõivu (AV 2011: 25), samuti sobib Kõiv suurepäraselt „Eesti nüüdisproosa“ all käsitletavaks autoriks.

Mürgi (2013: 43) sõnul on Kõivu romaani „Kähri kerko man Pekril“ paslik käsitleda ka kirjanduse ainekava teema „Eneseotsingud ja moodsa tsivilisatsiooni hälbed“ all, kuna sealsed „mälu uuringud“ loovad ühest küljest filosoofilise, teisest küljest ilukirjandusliku

pildi kirjaniku perepärimusest. „Samuti näitavad need, kui erinevalt mäletavad inimesed olnud sündmusi.“

Madis Kõiv autorina on kuulunud ka gümnaasiumile mõeldud võru keele ja kultuuri ainekavadesse. „Võib arvata, et Kõivu on peetud murdeaalisele lugejale liiga keeruliseks.“ (Velsker 2014: 64) Ka Arne Merilai (1998: 85) pakub Kõivu autorina välja X ja XII klassi jaoks: „Draama arengu juures võiks lõpuks välja jõuda filosoofilise näidendi meistri Madis Kõivuni; piinlik, kui koolilapsed on temast vähe kuulnud, veel piinlikum, kui võrukesed teda ei tea – mis sest, et Kõiv on raske ega oska oma sõnutsi lolle õpetada. Võimalus Kõivu tutvustada on muidugi veel XII klassis /—/, toetuda võiks selle puhul ehk Luule Epneri käsitlele Keeles ja Kirjanduses.“ Merilai peab siin ilmselt silmas Epneri artiklit „Meeled ja mõistus. Sissejuhatuseks Madis Kõivu dramaturgiasse“ (Keel ja Kirjandus, 1995).

Käesoleva matkaõppelemendiga soovitaksegi suunata õpilasi tundma ning väärtustama kultuurilugu ja kodukohakirjandust kui identiteediteadlikkuse üht lätet. Alaeesmärgiks on leida metoodiliselt sobivad tegevused ja ülesanded, mille kaudu:

a) käsitleda gümnaasiumiastmes Madis Kõivu Põlva ja selle lähiümbruse teemalist loomingut,

b) tutvustada õpilastele Madis Kõivu loomingust pärit Põlva-lähedasi kohti looduslik-kultuuriloolises keskkonnas.

Kirjanduse ja koha suhte juhiseid on esitatud igal ajal oma viisil: varem näiteks raamatu-laadsete trükistena (Oskar Kruusi 128-leheküljeline „Kirjanduslik Otepää“, 1969), uuemal ajal aga interaktiivsete ettevõtmistena nagu Maris Mägi magistripjekt „Kirjanduslik matk Vilsandil“, mille raames valmis NaviCupi abil Vilsandi kirjandust tutvustav mobiilirakendus, mis vahendab saare külalistele selle paiga kirjanduslikke representatsioone ja aitab neid taasavastada (Mägi 2019: 4).

Võru Gümnaasiumi õpilase Katrinka Josephine Savimägi loodud „Kirjanduslik jalutuskäik Võrus“ valmis gümnaasiumis kohustusliku praktilise tööna. Tegemist on audio-interaktiivse jalutuskäiguga, mis sisaldab 12 Võru linna kirjanduslikku kohta. Autori eesmärk oli koostada teejuht, mis oleks mitmekülgne nii katkendite kui ka autorite poolest ning mida turistid ja linlased saaksid ise läbida ja nautida. (Savimägi 2021: 4) Töö pälvis Tartu Ülikooli teaduskooli ja Tartu Ülikooli kultuuriteaduste instituudi eesti kirjanduse ja teatriteaduse

osakonna korraldatud kirjandusolümpiaadil „Koht ja kirjandus“ 2020/21. õppeaastal vanemas vanusegrupis 1. koha.

Kirjandusliku interaktiivse kaardi on Võru kohta koostanud ka Võru Kreutzwaldi Kooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja Raili Leesalu (2020).

Viimastel aastakümnetel on ilmunud ka koha ja kirjanduse vahetõrka analüüsivaid akadeemilisi artikleid nagu Mart Velskri „Karlova kirjanduse põhijooned“, kus autor toob Karlova kirjanduse tunnustena esile mäepealsuse ja seose vene kultuuriga, distantseerituse ja eneseküllasuse, kummalisuse ja filosoofilisuse jms (Velsker 2010: 14).

5.2. Matka ettevalmistus, rühmatöö jaotus

Matkale eelneb Madis Kõivu loomingusse juhataja neljatunnine kursus ja kohustus läbi lugeda tema raamatust „Kähri keelko man Pekril“ (1999) vähemasti I osa, jutt „Konflikt“ (Kõiv 2014: 939–945) ja „Nuuma Alja“ (Kõiv 2004: 1767–1776) ning vaadata ERRi arhiivist Ingo Normeti lavastust „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümnenda aasta suvel“.

Kursuse esimeses osas (kolm 75-minutilist koolitundi) toimub õppetegevus tunnikavade järgi (vt lisa 3), mis valminud Tartu Ülikooli õppejõu Andrus Oru kirjanduse didaktika kursuse käigus 2017. aasta sügissemestril.

Neljandas tunnis toimub Madis Kõivu loomingust lähtuv kohavaimu järel käimise juhise lugemine (vt lisa 2) ja rühmatööde jaotus. Klass jaguneb seitsmeks rühmaks, kellest kuuel on reisi sisu kandvad tegevused matka peatuspunktide kaupa, seitsmes on matka praktilis-majanduslikku poolt korraldav rühm (matka pikkuse väljamõõtmine, ajakava koostamine, matkapunktide interaktiivse kaardi kujundamine, söögi- ja puhkuskohtade paikapanek ja korraldus jms).

Õpilastel on esmalt võimalik valida rühm ise. Kui see ei õnnestu, määrab õpetaja, kuhu rühma õpilane kuulub.

Uue õpikäsitluse järgi pole õpetaja dikteeriv kõiketeadja, vaid on koos õpilastega avastaja, kes jagab nendega võimalikult palju nii ettevalmistavat initsiatiivi kui ka vastutust lõpptulemuse sisukuse eest. Matka õpetamis- ja õppimisprotsessis hinnatakse ka

koostööoskusi, emotsionaalseid aspekte ning protsessi juhtimine antakse järk-järgult õppijale üle. (Pedaste s. a.)

Matk lõimib erinevaid õppeaineid alates matemaatikast, majandusõppest ja geograafiast ning lõpetades ajaloo ja kirjandusega. Reisiõppe kaudu saab lõimituna õpetada kõiki õppeaineid, kujundada alusväärtusi ja üldpädevusi, käsitleda läbivaid teemasid. (Org s. a.)

Kirjandusõpetuses juhindutakse õppeainesisesest lõimingust, kus mitmesugused keelelised, teaduslikud, ajaloolised ja kultuurilised teadmised ning oskused on omavahel täiendussuhtes, kuid pööratakse tähelepanu ka ainetevahelisele lõimingule, aidates paremini aru saada kunstist, muusikast, teatrist, filmist, pärimus- ning tänapäeva kultuurist. Kultuuriloolise tausta konkretiseerimiseks on vaja kirjanduse kõrval osutada ka teistele õppeainetele: ajaloole, ühiskonna- ja inimeseõpetusele, geograafiale, muusikale, kunstile, filosoofiale jt. (AV 2011: 5)

Lõimituse kasuks räägib kaude ka see, et koolijuhid toetavad lõimingulist ehk kõiki õppeaineid kaasavat õppeviisi kultuurilise identiteedi kujundamisel täielikult ehk 100% (vt 3. peatüki kuuenda küsimuse kokkuvõte).

Konkreetses Kõivu-kohtade matka üks mõte on anda õpilastele ka elementaarne giiditöö kogemus. Lühülevaate giiditöö olemusest annab õpetaja matka sisse juhatavatel tundidel.

Matka osad Põlva–Aarna–Kiuma ja Pekri–Põlva läbitakse bussiga, aga Kiuma – Viirapää – Kähri surnuaed – Kähri kirik – Pekri jalgsi.

5.3. Pidepunktid, tööjuhised peatuskohtade kaupa

Igas peatuskohas tuleb õpilastel rühmatööna teha 15–20 minuti pikkune kohatutvustus, mis põhineb Madis Kõivu loomingust lähtuval kohavaimu järel käimise juhisel ja tema mälestuste uurimise raamatul „Kähri keško man Pekril“. Rühmatöö viisi (nt klassikaline giiditöö, audiovormis eelsalvestatud esitus, minilavastus vms) valib iga rühm ise, aga kindlasti peab esitlusse kuuluma mõni helikatke võrukeelsest audiokeskkonnast Helüait (www.helüait.ee).

Peatuskoha avamise sisulise kava peavad õpilased esitama kaks nädalat enne matka toimumist õpetajale. Iga peatuskoha kirjeldus sisaldab mõnda küsimust, pidepunkti, mis peab õpilaste tutvustuses kindlasti vastuse saama, kajastuma.

1. KOHT. Põlva surnuaed

Tutvusta Põlva ja selle ümbruse surnuaedu, matmiskohti. Milline neist on kõige vanem?

Kuidas on (Võrumaal) tavaks surnuaial käituda, milline on teie pere traditsioon?

Kalmistu kui kultuuripärandi kandja – mille kaudu see ilmneb?

Püüa otsida kalmistute registri Haudi järgi <https://www.kalmistud.ee/haudi?action=maetud&yldotsing=1>, kus asuvad Madis Kõivu vanaema ja vanaisa, onude ja tädi Emma hauad Põlva kalmistul?

Kavanda peatuspunktid Gustav Adolph Oldekopi, Jaan Vahtra ja Madis Kõivu haua. Kõigi isikute ja nende lugude kirjeldamiseks kasuta Madis Kõivu loomingut. Otsi üles Põlva lähedalt Mammastest pärit Lembit Kurvitsa luuletus „Jaan Vahtra haua“ (Lembit Kurvits. Tõrvalill. Tallinn: Eesti Raamat 2003, lk 20).

2. KOHT. Kahru Kakutu pedajas Aarna külas

Miks on Kahru Kakutu pedajas ('karu katkutud mänd') looduskaitsealune põlispuu?

Mida sa tead Võrumaa matmiskombestikku kuuluvast ristipuude traditsioonist? (Loe näiteks Marju Kõivupuu artiklit „Ristipuud Lõuna-Eesti matusekombestikus“ <https://www.folklore.ee/tagused/nr1/puurist.htm>)

Kuidas kirjeldab Madis Kõiv üksikuid pedajaid? Kas see sinu meelest kattub sellega, mida sa Kahru Kakutu pedaja juurest vaadates näed? Nimeta, mis on sama, mis erinev.

Iseloomusta maastikku, mida Kahru Kakutu pedaja juurest näed. Mil viisil sina nähtavat maastikku kõige meelsamini kujutaksid (maalides, luuletades, tikkides vms)?

3. KOHT Kiuma küla, Kiuma rahvamaja, kust avaneb vaade ka Naadimõtsa poole

Miks on just siin Jutupeatuse <https://www.jutupeatuse.ee> tähistus Kõivu, Lõhmuse näitemängu „Põud ja vihm“ kohta?

Loe läbi alljärgnev lõik Kõivu, Lõhmuse „Põuast ja vihmast“. Konsulteeri bioloogia-õpetajaga: mis taimed võivad tema meelest selle Pekri perepoja Verdi ehk Friedrichi kirjeldatud Põlva ümbruse lõhna tekitada?

„Taa om üts imelik asi, taad ma olõ pal'lo mõtõlnu. Tan Kährin ja Põlva kandin, tan om üts uma nalakas lõhn, muial taad ei olõ. Ei tiiä, kas tan om uma mäantsegi mulla, kos

kasuss määnegi sääne hain vai rohi vai ma' ei tiiä kah, mis, mis nii lõhnass. Määnegi, mis häitsess ja umma tolmu and, Nigu' tsipa makuss kah olöss... Tuud sa' tunnõt õkva, ku Võro puult tulõt ja taha nii umbõs Tilsu mano jõvvat. Vai ku Tartu puult om tulõk, sis nakkass jo vast Karilatsin tundma vai Kiidjärven vai Kuurveren. /—/ Ei olõ' säänest [Põlva magusat lõhna] Tarton, ei olõ' Võrol, ei Pihkvan, ei Tal'Inan, mis tuust kõnõlda.“ (Kõiv, Lõhmus 1987: 67)

Leia loodusest taimi, mis võivad sellele Verdi lõhnakirjeldusele vastata.

Debatt teemal, kes sa oled (võroke, seto vm). Kas Madis Kõivu eestlaste ja võrokeste eraldi nimetamine on sinu meelest õigustatud?

4. KOHT. Kähri vana surnuaed, Aleksander Nuuma hauaplats, mälestuskivi

Kuidas ja millal see surnuaed tekkis?

Kes oli Aleksander Nuuma, kellele Madis Kõiv on pühendanud loo „Nuuma Aljla. Tõstamentj“? (Kõiv 2004: 1767–1776)

Kes on metsavend, mis on metsavendlus? Kuhu sa teeksid endale punkri, kui sõja vm olude tõttu peab end varjama, peitma?

Madis Kõivu pere elu muutis II maailmasõda korvamatult: nende isa emigreerus 1944. aastal, aga ülejäänud kolm pereliiget jäid (Raplasse) maha. Arutelu: kuidas võib sõda praegu meie elu muuta?

5. KOHT. Kähri õigeusu kirik

Millal ehitati Kähri kirik? Miks on selle täisnimi EAÕK Kähri Peaingel Miikaeli kogudus?

Millise venestusaja sümboliks võib punasest tellisest tehtud õigeusukirikuid pidada?

Otsi raamatust „Kähri kefko man Pekril“ vähemalt kuus ütlust, fraasi, kus Madis Kõiv nimetab Pekri talu ja Kähri kiriku suhet? Mida sa nende puhul märkad?

6. KOHT. Pekri talu

Tutvusta talu hooneid ja elumaja sisu Madis Kõivu kirjelduste järgi. Kes oli Holts, kelle kaudu kutsuti ka ühte tuba *Holdsitarõks*? Mitu aita oli Kõivu lapsepõlves selles talus?

Loe läbi Madis Kõivu (2013: 154) nägemus „Sarv“:

„Maal, Pekril: olõ tarõ iih moro pääl, om hämmär, pümme piaaigu, nätäq om ummõht: hämäräh mustaq küüräküq – ait, laut, keldre, tall, sälatakah tarõ korgõ katus, vari, talliuss valla – käük pümmehe. Sõss kõrraga – moro pääl, aida ja talli vaihhõl kõllanõ helendüs. Saisa tarõ ja kotosõ mustah varjoh, tiiä, taa om sarv, otsapiteh maah. Valgus paist maa alt läbi sarvõ, maa om seest õõnsa, tuli palas, helüq maa alt, läbi sarvõ, muusik mäng, saisa tarõ varjoh, taha rüükiq, saa-ai, taha joostaq, saa-ai. Koolõ hirmust.

Nähtud 1934, üles kirjutatud 1968.“

Mis see teie meelest on: kas unenägu, lapseea hirmude metamorfoos, ulmejutt vms? Mida *kõllanõ helendüs* Madis Kõivu loomingus tähendab?

Kas oled nõus teatriteadlase Anneli Saro väidetuga: Kõivu erilist huvi lapsepõlve-mälestuste taasläbielamise vastu võib tõlgendada kui trauma märki, leppimatust minevikuga. „Ta kasutab ise ka sellele viitavat psühhoanalüütilist terminit, melanhooliat, tavaliselt seoses kella-viie-valgusega, märgiga päeva kui/või ühe eluetapi lõppemisest, millega kaasneb õudus ja hirm“ (Saro 2004a: 141).

Kirjandus- ja teatriuurija Priit Põldma on öelnud, et aja- ja kohavaimu koostoime ning nende kokkukõla või vastuolu inimvaimuga on Kõivu loomingus kesksemaid sõlmi (Põldma 2021: 25).

Matka kokku võttev arutelu: mille te matkal kogetust liigitaks aja-, mille koha- ja mille inimvaimuks? Kas kohtasite teel ka muid „tähtsusetuid pisitonte“ (Kõiv 1994: 678)?

Kas võib olla ka nii, et „koht valib oma inimeste hulgast, kes ju ka tema fenomenid, need, kellele ta näitab oma vaimu ühte poolt, ja nood teised, kellele teist“ (Kõiv 1994: 688)? Millist vaimu poolt näitab teile endile oma kodu- ehk päritolu-koht?

Matka järel toimub reisi kokku võttev tund, kus pruugitakse ka järgmisi töölehti (vt lisa 4). Kirjandusliku matka üks mõte on innustada õpilasi looma Kõivu-käigule digitehniline väljund, mille sobib esitada ka 11. klassi uurimistöona.

KOKKUVÕTE

Võrokeste identiteediteadlikkuse tõus algas 1980. aastate lõpus koos Eesti riigi taassünniga. Koos sellega pandi alus ka võrukeelsele kooliharidusele. Võrokeste identiteediteadlikkus on nüüdki pigem tõusuteel, ent võrukeelne kooliharidus ilmutab hääbumise märke. Selle üks põhjusi on kesine toetus haridussüsteemis endas: Vana-Võrumaa koolijuhid ei suutu võru keele ja kirjanduse õpetamisse soosivalt.

Käesolevas töös on püütud kultuurilise identiteedi temaatikat avada mitmekülgselt. Põhieesmärk on näidata, kuidas on õpilaste kultuurilise identiteedi kujundamine võimalik võru keele ja kirjanduse õpetamise kaudu.

Töö annab ülevaate võru identiteedi kujunemisloost ja praegusest seisust, tõstes ühtlasi fookusesse ühe selle alusepanijana, kirjaniku ja mõtleja Madis Kõivu, kelle esseistlik looming sisaldab nii identiteedi- kui ka kohamõtestusi ning ilukirjanduslik looming lausa tõukab ihujalaga kohale astuma ehk mööda tema kirjeldatud Põlva-lähedasi kohti matkama.

Madis Kõiv on gümnaasiumiastme kirjanduse ainekavas ära nimetatud autor. Kirjandusel õppeainena on aga kultuurilise identiteedi kujundamisel oluline osa. Nagu ütleb ka Madis Kõiv: kirjandusel on täiesti kindel ülesanne hoida mõtet ja keelt. Kui kirjandust ei oleks, kaoksid Kõivu sõnul keel ja intellektuaalne ühtekuuluvus. Igal kirjandusel on oma keele sees alati niisugused kohustused olemas.

Madis Kõivu (kodu)kohakeskse kirjanduse varamu on rikkalik, mis kohustab kirjandust tundvaid inimesi seda ka haridusasutustele meelde tuletama, isegi siis, kui neil puudub tahe õpilaste identiteediteadlikkust selles võtmes kujundada. Ka Kõivu rikkalikule pärandusele osutamine on seega üks käesoleva magistritöö mõte.

Töö teine eesmärk oli välja selgitada, missuguse tähenduse annavad riiklikku õppekava läbivale kultuurilise identiteedi teemale Vana-Võrumaa koolijuhid võru keele ja kultuuri õpetamise seisukohast. Nagu näitas selle magistritöö tarbeks koolijuhtide seas korraldatud küsitlus, ei rakendata Vana-Võrumaa üldhariduskoolides kultuurilise identiteedi

kujundamisel võru keele ja kultuuri õpetamist sellises mahus, et see aitaks kohalikku keelt ja kultuuri alles hoida. Vastates küsimusele, milliste tegevustega (ettevõtmistega) olete oma koolis kujundanud õpilaste kultuurilist identiteeti (sh kodukohakultuuri-põhiseid väärtushinnanguid), tõi vaid neli-viis koolijuhti esile süstemaatilise võru keele ja kultuuri õpetamise. Ülejäänud vastused näitasid n-ö tüüpseid: „aineõpetaja lähtub ainekavast ja vastavalt sellele viib läbi erinevaid tegevusi“; „kodukohaga seotud üritused, murdenädalad“. Küsimus, millised võru keele ja kultuuriga seotud tegevused võiksid aidata kultuurilist identiteeti kujundada, sai ühelt koolijuhilt vastuseks „ei tea“. Võrukeelse kirjanduse lugemist ja selles keeles lugude kirjutamist tähtsustas kultuurilise identiteedi kujundajana ainult üks vastaja. 16 vastaja hulgas oli kuus koolijuhti, kes ütles, et ei võtaks võru keele ja kultuuri õpet oma kooli õppekavva mitte mingil juhul.

See, et kuus vastajat näeb võru keele ja kultuuri õppe senisest mahukamaks muutmisel lahendusena riiklikku (baas)ainekava ning seitse vastajat nimetas võru keele ja kultuuri õppe ühe takistusena seda, et Haridus- ja Teadusministeerium pole paikkondliku keele ja kultuuri õppe prioriteetsust eraldi rõhutanud, näitab, et koolid vajavad tunduvalt enam riigipoolset haridusideoloogilist tuge. Vastanutest seitse leidis, et võru keele ja kultuuri õpet aitaks senisest tõhusamaks muuta sellekohane õpetajatele mõeldud magistriõppeprogramm. Samas on selline võimalus TÜ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse juures olemas ja selle kaudu on lõunaestlase keele ja kultuuri õpetaja kutse saanud üheksa inimest.

Vana-Võrumaa haridusasutustes võrumaist kultuurilist identiteeti ei kujune või kujuneb vähesel määral, sest võru keele ja kultuuri õpe on kaootiline, hõlmates vaid kolmandikku Vana-Võrumaa koole ja veidi vähem kui pooli lasteaedu. Olemasolev õpe omakorda moodustab õppekavast väga väikse osa: on üsna tavapärane, et võru keele ja kultuuri õpe on vaid ühes klassis või heal juhul ühes kooliastmes üks kuni kaks tundi nädalas kogu põhikooli või gümnaasiumi õppeaja jooksul.

Võru kultuuri puhul nähakse selle kestlikkuse võtit tunduvalt enam kodus kui koolis, Seda ilmestab eriti kujukalt ühe koolijuhi vastus: „Minu isiklik seisukoht – üks keel saab olla elujõuline, kui see on lapsel kaasas juba emapiimaga, st, et seda räägitakse kodus. Koolis on võimalik ainult teadvustada sellise nähtuse nagu võro kiil olemasolust, aga niimoodi õpilasi kõnelema ei pane ja sund on siin absoluutselt välistatud.“ „Sunniga ei saa“ on üks

peamisi põhjendusi, vastuargumente, millega aastakümnete jooksul võru keele ja kultuuri õpetamist koolis on tõrjutud, samas ei esitata seda vastuväidet kunagi teiste õppeainete puhul nagu eesti keel, ajalugu, matemaatika jt.

Võrokeste kultuuriline identiteet põhineb peaaesjalikult keelel, sellepärast on võru keele lasteaias ja koolis õpetamine kohaliku keele ja kultuuri kestmise võtmeküsimus. Samamoodi leiavad koolis võru keelt ja kultuuri õppinud noored, keda 2018.–2019. aastal küsitleti. Nende meelest peaks Vana-Võrumaa koolides võru keele õpetamine kindlasti olema senisest mahukam, sest see aitab keelel püsima jääda.

Võru keele ja kultuuri õpetamisel ilmnebki paradoksaalne olukord: kuigi kogukond ja riik on nii vaimselt kui ka materiaalselt aastakümneid võru keele ja kirjanduse õpetamisse panustanud, on see algusaegadega võrreldes teinud vähikäiku. Kui 2000. aastate alguses õpetati võru keelt ja kultuuri mingilgi määral umbes pooltes Vana-Võrumaa koolides, siis 2021/22. õppeaastaks toimib õpe napilt ühes kolmandikus koolides. Samas toetab kohaliku keele püsimist enamik Vana-Võrumaa endistest ja praegustest elanikest ning toetuse võib välja lugeda ka enamikust selle kandi kohta koostatud arengukavadest. Olukorra paradoksaalsust näitab ka see, et humanitaar- ja sotsiaalteadlaste jaoks on võru keele ja kultuuri õpetamise ja muu identiteediteadlikkusega seonduv väga oluline, uurimisväärne, aga haridusasutuste jaoks mitte. Kinnituseks on kas või see, et käesoleva magistritöö tarbeks tehtud küsitlusele laekus vastuseid ainult pooltelt Vana-Võrumaa koolijuhtidelt.

Madis Kõivu artiklit „*Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest“ võib pidada võru identiteediloo ja -loome omamoodi alustekstiks. Seal on toodud kõnekalt välja identiteedi muutlikkus ajas uhkustundest häbi ja alanduseni. Madis Kõiv rõhutab identiteeti kandva markerina ka keelest tulenevat intonatsiooni ja aktsenti, mida pole võimalik maha salata.

Näidendis „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“ viljelevad Madis Kõiv ja Aivo Lõhmus teadlikku identiteediloomet mitmel viisil. Üks selgemaid näiteid sellest on Pekri peretütrel Elli järjekindel nõue õele ja vendadele kõnelda võru keelt. „Põuas ja vihmas“ toovad Kõiv ja Lõhmus esile väikekodanliku Võru identiteedi, Võru gümnasisti identiteedi, mujalt sisserännanu identiteedi, mida küla omaks ei võta. Võru linna kui koha identiteeti Madis Kõiv lausa vastandab Põlva-lähedase Kiuma ja Tännassilma küla piiril oleva Pekri talu laste eneseteadvusele. Just ebakindla keelekasutuse kaudu ilmne-

vat identiteedinõrkust väljendab Kõiv mõistega „lõunaeestlase alaväärsustunne“. „Põua ja vihma“ omamoodi jätkus, mälu-uurimuslikus raamatus „Kähri kerko man Pekril“ eristab Kõiv eestlasi ja võroksi.

Uurimaks Madis Kõivu ilukirjanduslikku loomingut ja esseistikat kirjandusgeograafilisest aspektist, võetakse töös üksikasjalikumalt vaatluse alla Kõivu teosed „Kähri kerko man Pekril“, „Väike unelugu“ ja „*Genius loci*“. Nende põhjal nähtub, et Kõivu tekste on võimalik lugeda nii mimeetilises kui ka hermeneutilises võtmes. Kohaidentiteedi kujundamise mõttes on kooli kirjandusõpetuses kohasem hermeneutiline lähenemine, millega haakub olemuslikumalt ka Kõivu enda välja pakutud koha-käsitlus. Õpilastele on arusaadavam mimeetiline võti, mis on ühtlasi hõlpsamini õppevahendiks vormitav. See tuleb välja ka Kõivu Põlva lähedaste kirjakohtade alusel loodud õppematka pidepunktide kaudu (nt 4. matkapunktis: „Kuidas kirjeldab Madis Kõiv üksikuid pedajaid? Kas see sinu meelest kattub sellega, mida sa Kahru Kakutu pedaja mant vaadates näed?“).

Ühtlasi on ja jääb küsimus, kas Kõivu tekstide ilukirjanduslik vorm on õpilaste jaoks piisavalt kõitev ja mõjukas, et see kaaluks üles tema kohamõtlemise filosoofilise raskepärasuse.

Seletamaks kohavaimu, eristab Madis Kõiv selles ajavaimu ja inimvaimu. Tema sõnul ei ole kohavaim taandatav inimvaimule, sest koha vaim on kohas, tema ürgsetes juurtes sügaval kinni ning sellisena inimesest algupärasem ja sügavam (tektooniline). Ürgsete juurte ühed tähistajad on maastikusümbolid, millest Kõivul domineerivad üksikud pedajad, Kähri kiriku torn ja Viirapää-alune soo. Kõiv arutleb oma loomingus korduvalt, kuhu ta tahaks maetud saada. Põlva surnuaial on tal valida kahe perekondliku matmiskoha vahel, samuti inspireerib teda noorpõlves kohatud eakaaslase Nuuma Aljla hauaplats Kähri surnuaial. Hauaplats saab matmispaigana üdini omaks ja isiklikuks nii inimesele kui ka kohale endale – ehk siis koha-likuks. Kõivu väljendatust lähtuvalt on tema koju kohale-jõudmine küsitavam kui surnuaiale jõudmine.

Põlva ümbruse kirjakohti järgiva õppeelemendi loomise lähteks sai Madis Kõivu essee „*Genius loci*“ kohavaimude leidmiseks peituv viide: otsides vaimude tõelist, ktoonilist reaalsust, peab ühtlasi astuma ihujalaga kohale, millest jutt käib. Ihujalaga kohale astumisele andis tõhusa teoreetilise toe matkaks kohandatav reisiõppe vorm, mis võimaldab loimida väga erinevaid õppeaineid alates matemaatikast ja majandusõppest ning lõpetades

kirjanduse ja kunstiõpetusega, samuti arendada erinevaid pädevusi kultuuriteadlikkusest terviseteadlikkuseni. Matka alusmaterjaliks koondas käesoleva töö autor Madis Kõivu Põlva-lähedaste tekstide need kohad, mis näitavad üheselt, et ollakse Põlva kandis ja ei kusagil mujal. Õpilastele antud matka peatuskohtade pidepunktid põhinevad kirjandusgeograafilisel vaateviisil, näitamaks, kuidas kohakeskset, ruume ja maastikke vaatlevat kirjandus-teaduslikku lähenemist gümnaasiumi kirjandusõppes rakendada. Matkates peaks olema tajutav, kuidas kohad luuakse ruumi kasutamise käigus, selle enese jaoks tähenduslikuks muutmise teel.

Gümnaasiumiõpilastele mõeldud õppeelement on koostatud, pidades silmas uut õpi-käsitlust, mille kohaselt jääb initsiatiiv matka planeerimisel ja teostamisel suures osas õpilastele. Õppeelement sisaldab peale matka pidepunktide sellele eelnevate ja järgnevate tundide materjale (tunnikavad, töölehed).

Kuigi Vana-Võrumaa koolijuhtidel pole aastakümnete jooksul kujunenud ühtset arusaama oma koolikoha keele ja kultuuri eest vastutamises, püüab käesolev töö näidata, et kohaloo ja kohaliku kirjanduse tundmine on siiski oluline osa aluspõhjast, mis võimaldab noorel inimesel kujuneda väarikaks, oma kultuurilise identiteedi teadlikuks inimeseks.

KIRJANDUS

Akadeemiline habitus, akadeemiline identiteet

https://www.tlu.ee/opmat/ka/opiobjekt/akadeemilisest_identiteedist/identiteedist.html
(16.03.22)

Allas, Tiia 2010. Mälestüslidsus Hänniläsele ainuümatsõn mustrin. – Hänniläne. Ma pühapääväpõllõ mõsi. Laulõ aastagist 1989, 2005–2009. Võro: Võro Instituut, lk 127–129.

Allas, Tiia 2015. Kuulmine kõllatsõn, a püsümine puun. Kõlladsõ (vaikusõ) vaivast Adsoni, Kolga ja Kõivu loomingun. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIII–XIV. 2013–2014. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 78–89.

Allas, Tiia 2020. Mis diagnoos taa sääne om – kotussõvaimust vaivatu? Madis Kõiv ku võru kultuuriluu kirjapandja. – Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust. Koost. ja toim. Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, lk 13–27.

Annus jt = Annus, Epp, Luule Epner, Mart Velsker 2006. Uuem eesti kirjandus. Gümnaasiumi kirjandusõpik. Tallinn: Koolibri.

Assmann, Aleida 2021. Mineviku pikk vari. Mäletamiskultuur ja ajalooliitika. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Augé, Marc 2012. Kohad ja mittekohad. Sissejuhatuse ülimodernsuse antropoloogiasse. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

AV = Ainevaldkond „Keel ja kirjandus“ 2011 ; https://www.riigiteataja.ee/aktiis/a/1250/3201/4011/lisa_1_muudetud.pdf (07.06.2022)

Bouchrika, Imed 2021. The Educational Value of Field Trips: Advantages and Disadvantages; <https://research.com/education/the-educational-value-of-field-trips> (06.06.2022).

Bowen jt = Bowen, H. Daniel, Jay P. Greene, Brian Kisida 2013. The educational value of field trips; <https://www.educationnext.org/the-educational-value-of-field-trips/> (06.06.2022).

- Brown, D. Kara 2005.** Võro keele ja kultuuri tund kooli ja õpetajate elus. – Piirikultuuriq ja -keeleg. Võro Instituudi toimetised 17, lk 56–66.
- Bushnaq jt = Bushnaq, Tatiana, Maia Cojocaru-Borozan, Turcan, Lilia Turcan 2018.** Tolerance towards cultural diversity in education. Psychology and Educational Sciences. https://www.academia.edu/35566938/TOLERANCE_TOWARDS_CULTURAL_DIVERSITY_IN_EDUCATION (14.06.2022)
- Cosgrove, Denis 2008.** Geograafia on igal pool. Kultuur ja sümbolism inimese maastikes. – Vikerkaar 7–8, lk 70–97.
- Ehala jt = Ehala, Martin, Külli Habicht, Petar Kehayov, Anastassia Zabrodskaia 2012.** Keel ja ühiskond. Tallinn: Künnimees.
- Ehala, Martin 2018.** Identiteedimärgid. Ühtekuuluvuse anatoomia. Tallinn: Künnimees.
- Eichenbaum, Külli, Karl Pajusalu 2001.** Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist. – Keel ja Kirjandus 7, lk 483–489.
- Eichenbaum, Külli, Kadri Koreinik 2008.** Kuis eläs mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuuring Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal. Võro Instituudi toimetused nr 21. Võro: Võro Instituut.
- EKA = Eesti keele arengukava 2021–2035;** https://www.hm.ee/sites/default/files/eesti_keeles_arengukava_2035.pdf (11.06.22).
- GRÕK = Gümnaasiumi riiklik õppekava 2011;** <https://www.riigiteataja.ee/akt/123042021011> (27.03.2022).
- Ilves, Kristi 2012.** Mulgi keele ja kultuuri õpe üldhariduskoolides. Tartu: Tartu Ülikool (magistritöö)
- Jaik, Juhan 1999.** Valgõ kivi. Võro: Võro Instituut.
- Jüvä, Sullõv = Sulev Iva. Lõunõeesti keeleg ja rahvaq II.** <https://vorokiil.blogspot.com/2022/04/lounoeesti-keeleg-ja-rahvaq-ii.html?fbclid=IwAR3vLcC56oOF4oVjodalsRzxvn1aSEP0-TEkLEoSeyLyooMxDbViJdRshOg> (23.04.2022).
- Kaljundi, Linda, Helen Sooväli-Sepping 2014.** Eesti maastiku ja mälu uurimise rajajooni. – Maastik ja mälu. Pärandilooma arenguhooni Eestis Koost. ja toim. Linda Kaljundi ja Helen Sooväli-Sepping. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 7–36.

- Kama, Kaido 2004.** Võrokeisi hindätiidmine ja Eesti keelepoliitiga. – Kiil ja hindätiidmine. Keel ja identiteet. Võro Instituudi toimõndusõq 16. Võro: Võro Instituut, lk 217–222.
- Kaplinski, Jaan 2020.** Madis Kõiv: Kontrapunktilisi mälestusi ja mõtteid. – Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust. Koost. ja toim. Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 7–12.
- Kauksi, Ülle 2004.** Truknöpsiq. – Püsimatu *metaphysicus*. Madis Kõiv 75. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, lk 103–104.
- Koreinik, Kadri, Kristiina Praakli 2013.** Keele kestlikkuse ja kao konstrueerimine poolavalikes diskursustes. Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, lk 131–148.
- Koreinik, Kadri 2015.** Võro keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte. <https://phaidra.univie.ac.at/open/o:308889> (03.06.2022).
- Kruuspere, Piret 2017.** Eesti näitekirjandus ja teater kultuurimälu meediumidena. <https://www.utkk.ee/wp-content/uploads/2020/01/piret-kruuspere-eesti-naitekirjandus-ja-teater-kultuurimalu-meediumidena.pdf>
- Kõiv, Madis, Aivo Lõhmus 1987.** Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendäma aasta suvõl. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Madis, Vaino Vahing 1988.** Endspiel. Laskumine orgu. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Madis, Astrid Reinla 1991.** Kõik inimesed haritakse kirjanikkudeks. – Vikerkaar 3, lk 83–89.
- Kõiv, Madis 1994.** *Genius loci*. – Akadeemia 4, lk 675–691.
- Kõiv, Madis 1999.** Kähri keřko man Pekril. – Studia Memoriae II. Võro: Võro Instituut.
- Kõiv, Madis 2002.** *Causerie du vendredi* lõunapoolsetest asjadest. – Sirp 27. september, lk 4–5.
- Kõiv, Madis 2004.** Nuuma Aljla. Tõstamentj. – Looming 12, lk 1767–1776.
- Kõiv, Madis, Valle-Sten Maiste 2004.** On auküsimus auahnuusest üle olla. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c9-sotsiaalia/on-auk-simus-auahnusest-le-olla/>
- Kõiv, Madis 2010.** Kaks unenägu (metamorfoosidest) ja kaks ainulist elamust anno Domini 2009. – Looming 5, lk 669–675.

- Kõiv, Madis 2013.** Sarv. – Uudisjutte tegelikust ning võimalikest maailmadest; nägemused ja uned. Tallinn: Kultuurileht.
- Kõiv, Madis 2013a.** Paradiisi mudel. – Uudisjutte tegelikust ning võimalikest maailmadest; nägemused ja uned. Tallinn: Kultuurileht.
- Kõiv, Madis 2013b.** Öhtuvalgus. Melodraama 16 etteastes. – Looming 9, lk 1194–1212.
- Kõivupuu, Marju 2009.** Hinged puhkavad puudes. Tallinn: Huma.
- Käis, Johannes 1927.** Loodusõpetus algkoolis. I, II. Võru: V. Pohlak ja Ko.
- Küppar, Merili 2008.** Võru keel ja kultuur. Võru keele ja kultuuri õpe ajaloolisel Võrumaal. Tartu Ülikool (magistritöö).
- Laan, Triin 2012.** Omakultuur, selle õpetamise võimalused ja vahendid põhikoolis. Tartu: Tartu Ülikool (magistritöö).
- Laan, Triinu 2018.** Võrukeelne laulu- ja rahvapidu Uma Pido – korraldusprotsessi ja vaimse kultuuripärandi kasutuse analüüs. Tartu Ülikool (magistritöö).
- Leesalu, Raili 2020.** <https://www.thinglink.com/scene/1299629759986139137>
- LEKK koduleht = Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse koduleht;**
<https://keel.ut.ee/et/sisu/louna-eesti-keele-ja-kultuuriuuringute-keskus> (14.06.22)
- Melts, Brita 2016.** Kirjanduslikud omailmad ja nende autobiograafilised lätted. Tartu Ülikool (doktoritöö). <https://dspace.ut.ee/handle/10062/54146>
- Merilai, Arne 1998.** Võrukeelse kirjanduse õpetamisest koolis. – Lõunaeesti keelest ja kirja-keelest. Võro Instituudi toimetiseq 3, lk 76–87.
- Morris, Ronald V. 2010.** The Field Trip Book: Study Travel Experiences in Social Studies. <http://searchworks.stanford.edu/view/8795455> (05.06.2022).
- Mägi, Maris 2019.** Kirjanduslik matk Vilsandil. Tartu Ülikool (magistripjekt).
- Mürk, Merlin 2013.** Võru kirjanduse õpetamise võimalusi Vana Võrumaa gümnaasiumides kirjanduskursuse „Uuem kirjandus“ näitel. Tartu Ülikool (magistritöö).
- Oidsalu, Meelis 2019.** Arvustus. Põud külameeste põues. <https://kultuur.err.ee/938853/arvustus-poud-kulameeste-poues>
- Ojam, Indrek 2020.** Madis Kõivu romaani poetikast ja kohast eesti kirjandusruumis. – Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust. Koost. ja toim. Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 38–48.

- Org, Andrus s.a.** Reisiõppe raamstsenaarium. <https://sisu.ut.ee/opistsenaariumid/reisope> (08.06.2022).
- Org, Laivi 2005.** Võru palatalisatsiooni akustikast. Tartu: Tartu Ülikool. (magistritöö). <http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/819/org.pdf> (17.06.22)
- Org, Laivi 2019.** Koolioppuse mõo-uuring: milline on võru keele kooliõpetuse mõju noorte täiskasvanute keeleoskusele? Kokkuvõtte käsikiri Võru instituudi e-arhiivis.
- Oselin, Annika 2016.** Omakultuuri õpetamise võimalusi põhikoolis. Juhendmaterjal õpetajale. Tartu: Tartu Ülikool. (magistritöö). http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/51698/Oselin_MAG.pdf (13.06.22)
- Palmiste, Tiia 2021.** Hiiumaaga seotud luuletajate ja nende luulekogude käsitus põhikoolis. Tartu Ülikool (magistritöö).
- Parhomenko, Eduard 2009.** Martin Heidegger. – 20. sajandi mõttevoolud. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 229-262.
- Parhomenko, Eduard 2020.** Ruumi saatusest Madis Kõivu maalidel. <https://sirp.ee/s1-artiklid/c6-kunst/ruumi-saatusest-madis-koivu-maalidel/>
- Parhomenko, Eduard 2022.** E-kiri töö autorile 19.06.
- Pedaste, Margus s.a.** Milleks on vaja nüüdisaegse õpikäsituse mudelit? Millest see koosneb? Kuidas seda edasi arendada? <https://sisu.ut.ee/opikasisitus/5-n%C3%BC%C3%BC-disaegse-%C3%B5pik%C3%A4situse-mudel> (06.06.2022).
- PRÕK = Põhikooli riiklik õppekava 2011.** <https://www.riigiteataja.ee/akt/123042021010> (14.06.2022)
- Põldma, Priit 2021.** Ernst Enno ja Madis Kõivu ühine kadunud kodu. – Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX–XX. 2019–2020. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, lk 24–38.
- Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümmendama aasta suvil 1994.** <https://arhiiv.err.ee/vaata/poud-ja-vihm-polva-kihelkonnas-nelatoistkummendamaaasta-suvil-1>
- Rahman, Jan 2021.** Võro keele iistkõnõlõja. – Uma Leht 05. november <https://umaleht.ee/article/voro-keele-iistkonoloja/> (13.06.22).

- Reimann-Truija, Nele 2009.** Kultuurilised ootused võru keele- ja kultuuriruumis. https://www.kysk.ee/failid/File/Uuringud/Uuringuraport_Kultuurilised_ootused_voru_keele-_ja_kultuuriruumis_uuringu_teostajad_Voro_Selts_VKKF_ja_Voru_Inst.pdf
- Relph, Edward (Ted) 2015.** Definitions of place. Artikkel www.placeness.com veebilehel. (08.06.2022)
- Roosimäe, Kersti 2022.** Meil Eva Saarele 4.03.
- Rähesoo, Jaak 2000.** Madis Kõivu näidenditest II. – Looming 9, lk 1363–1382.
- Saro, Anneli 2004.** Madis Kõivu näidendite teatritretseptsioon. Tartu Ülikool (doktoritöö). <https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/834/SaroA.pdf>
- Saro, Anneli 2004a .** Madis Kõivu elu kui unenägu. – Püsimatu metaphysicus. Madis Kõiv 75. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, lk 140–151.
- Savimägi, Katrina Josephine 2021.** Kirjanduslik jalutuskäik Võrus. https://voru.edu.ee/images/dictumfactum/dictum_factum10.pdf
- Schall, Janine M, 2013.** Exploring Cultural Identity Through Literature. WOW Stories, on-line Vol III Issue 3. <https://wowlit.org/wp-content/media/WOW-Stories-3.3-FINAL-ilovepdf-compressed.pdf> (10.06.2022).
- Sooväli, Helen 2008.** Maastiku kirurgia. – Vikerkaar 7–8, lk 130–137.
- Tintso, Margit 2013.** Kuidas seletada võru vaimu? Lõunaeesti kirjanduse vaimsusest uuemate proosateoste põhjal. Tallinna Ülikool (magistritöö).
- Tüür, Kadri 2002.** Koht ja kohatus Karl Ristikivi romaanides „Kõik, mis kunagi oli“ ja „Ei juhtunud midagi“. – Sündmus. Koht. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 69–192.
- Vahing, Vaino, Madis Kõiv 1984.** Faehlmann. Tallinn: Eesti Raamat.
- Valgma, Leelo 2017.** Kultuurilise identiteedi käsitlemise võimalusi gümnaasiumi kirjanduskursuse „Uuem kirjandus“ näitel. Tartu Ülikool (magistritöö).
- Valk, Aune 2000.** Võrokeste identiteedist. – A kiilt rahvas kynõlõs... Võrokeste keelest, kommetest, identiteedist. Võro Instituudi toimõtiseq 8. Võro: Võro Instituut, lk 39–55.
- Valk, Aune 2010.** Läbiv teema „Kultuuriline identiteet“. Kultuurilise identiteedi kujunemisest koolis. – Läbivad teemad õppekavas ja nende rakendamine koolis. Tartu Ülikooli haridusuuringute ja õppekavaarenduse keskus.

Vana-Võromaa pärimuskultuuri toetamise tingimused ja kord.

<https://www.riigiteataja.ee/akt/122122018040> (01.06.2022).

Vana-Võromaa savvusann <https://savvusann.ee/et/> (02.06.22)

Vana Võrumaa kultuuriprogramm 2010–2013. https://rahvakultuur.ee/wp-content/uploads/2020/03/2551_18699_1474_Vana_Vorumaa_kultuuriprogrammi_2010_8211_2013_k.pdf (01.06.2022).

Veidemann, Rein 2022. *Genius loci* – kohavaim. <https://edasi.org/109992/rein-veidemann-genius-loci-kohavaim/>

Velsker, Mart 2010. Karlova kirjanduse põhijooned. – Keel ja Kirjandus 1, lk 1–16.

Velsker, Mart 2014. Lõunaesti kirjandusloo kirjutamise võimalusi. Tartu Ülikool (doktori-töö). http://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/40503/velsker_mart.pdf

Velsker, Mart 2021. Võru kirjanduse kujunemislugu. <https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/10/kirjanduslugu.pdf>

Velsker, Mart 2022. Märkus töö autorile 30.05.

VKK = Võru keel ja kultuur. Ainekava ajaloolise Võrumaa põhikoolidele 2000; http://www.ekk.edu.ee/vvfiles/3/voru_keel_ja_kultuur_pohikooli_ainekava.pdf

Võru Instituudi koduleht; <https://wi.ee/et/koolioppus/> (01.06.2022), <https://wi.ee/et/voru-keele-ja-kultuuri-opetamine/> (01.06.2022), <https://wi.ee/et/tegemised/kooliopeoppematerjalid/> (01.06.2022).

SUMMARY: „WHY AND HOW SHOULD WE TEACH ABOUT PLACES? SHAPING CULTURAL IDENTITY THROUGH TEACHING VÕRO LANGUAGE AND LITERATURE IN VANA-VÕRUMAA GENERAL EDUCATION SCHOOLS“

The rise of identity consciousness among Võros began in the late 1980s with the process of Estonia's revival, which also saw the development of schooling in the Võro language. Now, at a time when the overall awareness of the identity of Võros is increasingly on the rise, schooling in Võro is showing a steady decline, with one of the reasons being the unfavourable attitude of the Vana-Võrumaa school leaders towards the teaching of Võro language and literature.

This paper aims to address the issue of cultural identity in a multifaceted way, and its main objective is to show how students' cultural identity can be shaped through teaching Võro language and literature.

The thesis provides an overview of the history of the formation and the current state of the Võro identity, pointing to the writer and thinker Madis Kõiv as one of its founders, whose essayistic work contains interpretations of both identity and place, and whose fiction encourages hiking along the routes near Põlva. Madis Kõiv is the author named in the literature curriculum of the upper secondary school section. Literature as a subject plays an important role in shaping cultural identity. This is also supported by Madis Kõiv's statement that literature has a very specific task in preserving meaning and language. According to Kõiv, if there was no literature, then language and intellectual cohesion would disappear. Literature always has such obligations within its own language.

One of its main objectives was to determine the significance of cultural identity as a cross-curricular topic for school leaders in Vana-Võrumaa from the point of view of teaching the Võro language and culture.

The cross-cutting theme of cultural identity is not primarily implemented in the curricula of general education schools in Vana-Võrumaa through the systematic teaching of Võro language and culture, as was revealed in the survey of school leaders conducted for this thesis.

Among the 16 respondents, there were six school leaders who said that they would not include teaching Võro language and culture in their school curriculum under any circumstances.

The fact that six respondents said that the national (basic) curriculum would be helpful in making the teaching of Võro language more widespread and seven respondents mentioned the fact that the Ministry of Education and Research has not specifically emphasised the priority of learning local language and culture as one of the obstacles to teaching Võro language and culture shows that schools would need much more educational-ideology-based support from the state. Seven respondents mentioned that a master's degree programme for teachers would help make teaching the Võro language and culture more efficient. However, such a programme exists at the UT Centre for South Estonian Language and Culture Studies, and through it nine people have become teachers of South Estonian language and culture.

The Võro cultural identity is not formed or is formed only to a limited extent through the educational institutions of the Vana-Võrumaa, because the teaching of Võro language and culture is chaotic, covering only a third of the schools and a little less than half of the kindergartens in Vana-Võrumaa. Even if it is present, it involves a very small part of the curriculum. It is quite common for schools to offer Võro language and culture lessons in only one class or, at best, in one grade for one or two hours per week throughout the whole of primary or upper secondary school.

The cultural identity of the Võro people is primarily based on language, and therefore the teaching of the language in kindergartens and schools is key to the survival of the Võro language and culture. This coincides with the opinion of young people who studied Võro language and culture at school and were surveyed in 2018–2019. In their opinion, teaching Võro in Vana-Võrumaa schools should definitely be more extensive, as this helps the language to survive.

A paradoxical situation is apparent in the teaching of Võro language and culture: although the community and the state have invested both mentally and materially in teaching the Võro language and literature for decades, it has made little headway compared to the early days. If, during the early 2000s, Võro language and culture was taught to some extent in around half of the schools in Vana-Võrumaa, by the 2021/22 academic year, it has shrunk to about one-third. At the same time, the preservation of the local language is supported by the majority of the former and current inhabitants of Vana-Võrumaa, as well as by development plans. Paradoxicality can also be seen by the fact that, for researchers of humanities and social sciences, teaching the Võro language and culture as well as other issues related to identity awareness are very important and worthy of study, but for educational institutions, it is not, which is shown by the fact that the survey conducted for this thesis received responses from 16, or only around half, of the school leaders in Vana-Võrumaa.

Madis Kõiv's article „*Causerie du vendredi lõunapoolsetest asjadest*“ can be considered a foundational text in the history and formation of the Võro identity, which eloquently highlights the changeability of identity as such over time, from pride to shame and humiliation. Madis Kõiv also precisely points out the intonation and accent of the language as an undeniable marker of identity.

In the play „Põud ja Vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“, Madis Kõiv and Aivo Lõhmus cultivate conscious identity formation in several ways. One of the most direct ones is the Pekri family daughter Elli's insistence that her sister and brothers speak Võro. In „Põud ja vihm“, Kõiv and Lõhmus highlight the identity of the Võro petty bourgeoisie, the identity of the Võro secondary school student, the identity of the stranger, i.e. the identity of immigration and progressiveness (of a farm household) to an old village in Võrumaa, where they are not accepted by the community. Madis Kõiv contrasts the identity of the town of Võru as a place with the feeling of the children of the Pekri farmstead on the border of the villages of Kiuma and Tännasilma near Põlva. It is precisely the weakness of identity that manifests from the insecurity of language use that Kõiv expresses with the concept of South Estonian inferiority. Kõiv distinguishes between Estonians and Võros in the – somewhat of a sequel to „Põud ja vihm“ – memory research-esque „Kähri kerko man Pekril“.

In order to examine Madis Kõiv's fiction and essays from a literary geography perspective, the thesis takes a closer look at Kõiv's works „Kähri keško man Pekril“, „Väike unelugu“ and „*Genius loci*“. Based on these works, it is apparent that Kõiv's texts can be read in both mimetic and hermeneutic terms. In terms of shaping place-based identity, a hermeneutic approach is more appropriate regarding the teaching of literature in schools, which also aligns with Kõiv's own concept of place. The mimetic approach is easier for students to understand, and easier to turn into a learning tool.

To explain the spirit of place, Madis Kõiv distinguishes the spirit of time and the human spirit within it. According to Kõiv, the spirit of place is not reducible to the human understanding, because the spirit of place is deeply rooted in its primordial roots, and, as such, the spirit of place is more primal and deeper (tectonic) than a human understanding. Some of the markers of ancient roots are landscape symbols, which for Kõiv is dominated by individual Baltic pines, the tower of Kähri church and the swamp under Viirapää.

The reference for finding spirits of place from Madis Kõiv's essay „*Genius loci*“ was used as the source for creating a learning object that follows the writing spots around Põlva, which is that, when searching for the true, chthonic reality of spirits, one must also actually go to the place of discussion. The field trip study method, adaptable to a hike, provided an effective theoretical base to going to such places in person, which allows for the integration of a wide range of subjects, from mathematics and economics to literature and art, and the development of competences ranging from cultural awareness to health. As the basis for the hike, the author of this thesis incorporated places near Põlva from Madis Kõiv's texts, which unambiguously describe that one is in the Põlva region and not somewhere else.

The learning object for upper secondary school students was designed with the new learning approach in mind, whereby the initiative for planning and carrying out the trip is largely left up to the students to decide. The learning object contains both hiking waypoints and materials for the preceding and following lessons (lesson plans, worksheets).

Although school leaders in the Vana-Võrumaa region have not developed a common understanding of their responsibility for the local language and culture around their school, this paper seeks to show why the knowledge of local history and literature is an important link in the process of becoming a dignified, culturally aware person.

LISAD

Lisa 1. Küsitlus „Võru keele ja kultuuri õpetamise hetkeseis Vana-Võrumaa koolides“

Tere!

Olen Tartu Ülikooli eesti keele ja kirjanduse õpetaja eriala magistriõppe üliõpilane. Soovin selle küsimustikuga saada ülevaadet võru keele ja kultuuri õpetamise hetkeseisust Vana-Võrumaa koolides ning koolijuhtide suhtumisest võru keele ja kultuuri õpetamisse. Küsitlus on üks osa minu magistritööst „Miks ja kuidas õpetada kohta?“. Võru Instituut kasutab küsimustiku vastuste põhjal tehtavaid järeldusi tegevuste kavandamiseks võru keele ja kultuuri õpetamisel.

Vastajate anonüümsus on tagatud. Kogutud andmeid kasutan üksnes uurimistöö ning Võru Instituudi kooliõpetuse valdkonnaga seotud eesmärkidel.

Küsimustiku täitmisele kulub u 15 minutit. Palun küsimustiku täita hiljemalt 28. maiks 2021.

Vastamise eest ette tänulik olles

Tiia Allas

TÜ eesti keele ja kirjanduse õpetaja eriala magistrant

Võru Instituudi projektijuht

5691 6281

Magistritöö juhendaja: Mart Velsker, PhD eesti kirjandus, Tartu Ülikool, Eesti kirjanduse kaasprofessor, mart.velsker@ut.ee

Küsimustik

1. Kas teie koolis õpetatakse võru keelt ja kultuuri?

☐ Jah.

☐ Ei.

Kui õpetatakse, siis millistes klassides ja kui paljudele õpilastele?

.....

2. Mis aitaks teie koolis olevat võru keele ja kultuuri õpet senisest mahukamaks ja süstemaatilisemaks muuta? (*Valida võib mitu vastust.*)

☐ Riiklik (baas)ainekava, mida iga kool saab kohaldada oma paikkonnale vastavaks.

☐ Võru keele ja kultuuri õpetajate juurdekasvu tagamine vastava magistriõppeprogrammi kaudu.

☐ Senisest kõrgem võru keele ja kultuuri õpetaja töötasu.

3. Kas võru keele õpetus (selle võimalikkus) on teemaks olnud teie kooli arengu- või õppekava arutlustel?

☐ Jah.

☐ Ei.

Kommentaar:

4. Mis on seni takistanud võru keele ja kultuuri õpetamist teie koolis?

(*Küsimus neile, kelle koolis ei õpetata võru keelt ja kultuuri. Valida võib mitu vastust.*)

☐ Puuduvad õpetajad.

☐ Pole soovi sellega tegeleda.

☐ Haridus- ja Teadusministeerium pole paikkondliku keele ja kultuuri õppeprioriteetsust eraldi rõhutanud.

☐ Pole teemaga kursis: ei tea, kas on olemas ainekava, õppematerjalid jms.

☐ Meie koolis juba õpetatakse.

☐ Muu põhjus.

Kui valisite vastuse „Muu põhjus“, siis palun nimetage, mis on see põhjus.

.....

5. Milliste tegevustega (ettevõtmistega) olete oma koolis kujundanud õpilaste kultuurilist identiteeti (sh kodukohakultuuri-põhiseid väärtushinnanguid), mis on ühtlasi nii põhikooli kui ka gümnaasiumi riikliku õppekava üheks läbivaks teemaks?

Kultuuri- ja väärtuspädevust defineeritakse riiklikus õppekavas kui „suutlikkust hinnata inimsuhteid ja tegevusi üldkehtivate moraalinormide ja eetika seisukohast; tajuda, analüüsida ja väärtustada oma seotust teiste inimestega, ühiskonnaga, loodusega, oma ja teiste maade ja rahvaste kultuuripärandiga ning nüüdiskultuuri sündmustega; väärtustada kunsti ja loomingut ning kujundada ilumeelt; hinnata üldinimlikke ja ühiskondlikke väärtusi, väärtustada inimlikku, kultuurilist ja looduslikku mitmekesisust; teadvustada oma väärtushinnanguid ja arvestada nendega otsuste langetamisel; olla salliv ja koostööaldis ning panustada ühiste eesmärkide saavutamisse“ (põhikooli ja gümnaasiumi riiklik õppekava, 2014).

.....

6. Millisel viisil kultuuripärandi õpetamine võiks kultuurilise identiteedi kujunemisele kõige tõhusamalt kaasa aidata?

☐ Kõiki õppeaineid kaasaval ehk lõimingulisel viisil.

☐ Eraldi õppeainetena.

Kui valisite vastuse „Eraldi õppeainetena“, siis palun nimetage need õppeained.

.....

7. Milliseid võru keele ja kultuuriga seotud tegevused võiksid aidata kultuurilist identiteeti kujundada?

.....

8. Millisel juhul võtaksite võru keele ja kultuuri õppe oma kooli õppekavva?

(Valida võib mitu vastust.)

☐ Kui kooli hoolekogu seda taotleb.

☐ Kui on olemas Võru Instituudi kureeritavad nn rändõpetajad.

☐ Kui võru keele ja kultuuri õpetajad kujunevad oma kollektiivi hulgast tasuta täiendusõppe kaudu.

☐ Kui on olemas tasuta õppematerjal.

☐ Mitte ühelgi juhul.

Kui valisite vastuse „Mitte ühelgi juhul“, siis palun selgitage lähemalt, miks.

.....

9. Millises vormis võiks koolis võru keelt ja kultuuri õpetada?

(Valida võib mitu vastust.)

☐ Valikainena.

☐ (Nn) süvaõppena.

☐ Huviringis.

☐ Õpetades mõnd ainet võru keeles.

☐ Projektõppena.

Kui valisite vastuseks „Süvaõppena“, siis palun selgitage lähemalt, mil viisil.

.....

10. Kas olete teadlik, et Vana-Võrumaa lasteaedades töötab 17 keelepesarühma

(keeke algõpetus)?

☐ Jah.

☐ Ei.

11. Kas teie meelest peaks õpetus jätkuma ka niisuguse lasteaia lähimas koolis

(nn piirkonnakoolis)?

☐ Jah.

☐ Ei.

Kommentaari:

12. Teie kommentaarid ja küsimused.

.....

Lisa 2. Madis Kõivu loomingust lähtuv kohavaimu järel käimise juhis

Juhisega soovitakse näidata, kui palju Põlva ja selle lähiümbruse koduloolist-paigavaimset materjali sisaldab Madis Kõivu looming. Ühe eesti suurvaimu, teadlase, mõtleja ja kirjutaja Madis Kõivu (1929–2014) loomingu avastamise retke tasub alustada Põlva surnuaialt, tema maakiviselt lihtsa mälestusmärgi juurest.

Madis Kõivu mälestuskivi Põlva kalmistul. Taamal vasakul Madis Kõivu vanavanaisa Mikk Kiisleri rist. Eduard Parhomenko foto

Põlva surnuaeda on maetud suurmehe emapoolsed esivanemad, kes ühtlasi peategelased tema võrukeelses näitemängus „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“ (1987) ja mälu-uurimisteoses „Kähri keško man Pekril“ (1999). Koha kui niisuguse üle süvitsi mõtisklenud (nt essees „*Genius loci*“) mõtleja mälu-uurimuslikes ja ilukirjanduslikes töödes on Põlva surnuaial väga oluline koht. Näiteks elamusloos „Kaks unenägu (metamorfoosidest) ja kaks ainulist elamust anno Domini 2009“ kirjeldab ta nõnda: „/---/ ja pojengidega sõidetakse jaanipäeva hommikul Põlvasse Orajõe taha surnuaiale,

vanaisa ja onu Ferdi hauale mäekallakul, kus plats on veel peaaegu tühi ja jõgi üles paisutamata – võnkleb heinamaade vahel ja kaldal kasvavad lepad kummarduvad ta kohale ja alev on ise puhas, punaseks ja kollakaspruuniks värvitud ühe- ja kahekorruseliste puumajadega /---/." (2010: 671)

Madis Kõiv elas lapsena Tallinna lähedal Aruteel, Tartumaal Koosal, Tõrvas ja Valgas, aga suviti emapoolsete vanavanemate man Põlva lähedal Tännassilma ja Kiuma küla piiril Joosepi ehk Pekri ehk Kiisleri talus. Just seda kohta on Madis Kõiv pidanud enda alguseks („Mu enda algusse sinna „Pekrile Kähri kerko mano“; /---/" (2010: 670–671)) ja koduks „kui mul üldse kodu on, siis on ta siin Pekril“ (Kõiv 2004: 1776). „Siin [Pekril] olid kõik omal kohal ja ei kadunud kuhugi, ehkki vanaisa suri õige pea ja vanaema mõne aasta pärast. Emma [Madis Kõivu tädi] ja Elfriide, Alli [onu] naise vahekord ei olnud mulle selge, aga ega ma sellest probleemi ei teinud, ka nemad kuulusid koha juurde. Nii ma pidasin seda kohta omaks rohkem kui ühtegi teist kohta ja mul olid siin suuremad õigused, nii ma tundsin, kui kusagil mujal.“ (Kõiv 2014: 942) Ka Põlva surnuaeda peab Kõiv oma loomingus igati õigustatult oma kohaks: „Säälsamas, ainult allpool kabeli taga puhkavad „igaveses rahu“ mu vanavanaisa Mikk ja noorena surnud tädi, keda ma näinud ei olegi.“ (Kõiv 2010: 671)

Madis Kõivu näidendi „Õhtuvalgus“ (tegevus)kohaks on enamasti Põlva vana surnuaed. Esimese remargi algus on ütlemata tõetruu: surnuaia põlised lehtpuud; legendik haudade ja puude vahel surnuaiapühade pidamiseks. Legendiku serval kellegi sõjamehe haud hauakiviga. Mõned pingid platsi äärel. (Kõiv 2013: 1194)

Madis Kõivu loomingus on palju aistilist: lõhnu, värve, valgusekirjeldusi ehk nagu on kirjas raamatu „Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas“ ühes arvustuses: „Kõivu teostes mängib alati olulist rolli ka aistinguline maailm: ta püüab mäletada mitte ainult sündmusi, vaid ka hingeseisundeid ning tajusid, värve, helisid ja lõhnasid“ (Kaljundi 2009). Nii on lausa „Õhtuvalguse“ üks peategelasi Istuja õhtuvalguses, 50–60-aastane mees, kes avaremargi kohaselt vaatab läbi puuvõrade õhtutaevast, nagu pööratud vastu päikest (Kõiv 2013: 1194), kelle käest noore naise (Elga Toome) poolvend küsib, kas ta on siin [surnuaial] kohalik. „Kalmistul ma veel kohalik pole, aga loodan saada,“ vastab Istuja õhtuvalguses. (Kõiv 2013: 1194) Põlva – või siis Kähri – surnuaiale saamise üle arutamist kohtab mitmes Kõivu mälu-uurimuslikus tekstis. Etteruttavalt olgu tsiteeritud lõik loost „Nuuma Aljla. Tõstamentj“:

„Kolmel suveõhtul olen nüüd käinud siis Aljlat vaatamas [väikses kasesalus Kähri kiriku surnuaial], ühel korral koos Antsuga [vennaga]. Ja neljandal korral, kui see kord kord tuleb, kui ma Põlva surnuaiale üles mäeküljele vanaisa ja vanaema, või kabeli taha vana-vanaisa juurde ära ei mahu, siis jään. Siin ruumi on, just Aljla kalmu lähedal ulatub kasesalu servani suur lage plats. Ja siinsamas lähedal on ka vana Pekri varemed, mis kunagi on olnud mulle peaaegu koduks – kui mul üldse kodu on olnud, siis säääl. [artikli autori rõhutus].“ (Kõiv 2004: 1776)

Kirjandusuurijad on tähele pannud ja lahanud Madis Kõivu kollast nii tema kirja- kui võrukeelsetes teostes (nt Epner 2003, Sauter 2013, Allas 2015 jpt). „See kollane on pimeduse saadik, tema tundevärviks on seesama irratsionaalne õudus, mida sünnitab must aken, ta konnoteerib surma ja eksiolekut. Kuid ehkki kollast tajutakse ka kui vahetatud või vale valgust, on see siiski valgus: erinevalt absoluutsest pimedusest sisaldab ta tähendusi, ehkki ei ava neid. Kollases näitab olemine end varjavalts; selles on kõik ja samas eimiski, see on pimedusega kokku pandud oksüümoronlik kuristikuvälgus.“ (Epner 2003: 134)

Eriliselt tähendustiineks osutubki näidendis avatav õhtuvälgus: „I: Selle õhtuvälgusega on asi kaksipidine. Kui päike veel pool tundi paistab, muutub välgus kollaseks /---/ Seda kollast õhtut ma poisikesena kartsin, tuli isegi nagu õudus ei tea mille ees ja ma pidin tihtipäälle päikesevarju pugema. Kuid selle kollase välgusega olen nüüd juba harjunud, leppinud /---/.“ (Kõiv 2013e: 1199)

Kõivu võrukeelsete teoste kollane justkui kuulutab ette hävingut (näiteks põud – mis ka ju üdini hahk-kollane – „Põuas ja vihmas“ esimest ilmasõda), aga mitte ainult.

See ennustab Võromaa talu- ja külaelu hävimist ning kogu maailma pöördumatut muutumist XX sajandil. Tallinna Linnateatri lavastuse „Tagasitulek isa juurde“ kavalehel on kirjas nõnda: „Tema [Kõivu] isiklikku ajataju mõjutasid väga tugevalt, lausa elu määravalt Eesti „saatuseaastate“ sündmused. Mitut puhku on Kõiv rääkinud sellest, et ta tajub ennast olevat „kahe elu invaliid“, nagu oleks ta elanud kahte täiesti erinevat elu – üks enne ja teine pärast nõukogude tankide tulekut 1944. aasta septembris. Piir on seda teravam, et Kõiv kaotas sõjalõpu segadustes mitte ainult kodu, vaid ka isa. Perekont kavatses Eestist põgeneda, isa läks eraldi, pääses Läände ja jäigi võõrsile, kuid ema koos lastega laevale ei jõudnud, sest minekuga jäädigi hiljaks ja vend Ants jäi teel raskesti haige.“ (Sinissaar 2015)

Maailma pöördumatut teiseksaamist kinnitab ka Kõivu jutt „Paradiisi mudel“ – kus muu hulgas „kollakaspruun tolmehepeksuplatsi kohal“ (Kõiv 2013a: 57) –, mis lõpeb lausega: „Seisan vaid viimase taludeaasta hilissuve keskpäeval, nõjatun viglavarrele, jalga viglaharudel, päike paistab sügissooja mahedusega mulle näkku; olen igavesessilmapilgus. Paradiisis.“ (Kõiv 2013a : 58)

Kollase õhtuvalgusega sulab ühte ka Madis Kõivu igavese silmapilgu kujund. Pole liigne juhatada, et kui kellelgi on soovi igavesest silmapilgust juba seesinases ilmas osa saada, on see päikselise ilmaga õhtupoolsel ajal võimalik nii Põlva surnuaia väravate ees kui näidendis „Õhtuvalgus“ kirjeldatud lagendikul haudade ja puude vahel surnuaiapäevade pidamiseks. Madis Kõivu loomingu tundmine lisab sellele kogemusele tarvilist metafüüsilist essentsi. Suvi, hilissuvine rehepeksuaeg on Madis Kõivu perekonnalooste mälu-uurimuslike teoste põhiaeg, mis on ka loogiline, võttes arvesse, et kirjanik ja mõtleja just aasta soojemal küpsel ajal neid emapoolsete esivanemate kohti lapsena koges.

Põlva kalmistul olles võib Kõivu tuules põigata hauale, kuhu maetud kunstnik, kirjanik ja kooliõpetaja Jaan Vahtra, „kiä noil ael Tännässilmän kuulmeistreammõtit pidi, karskusseltsi juhaf ja puřon pääga papitarõ üten seldsiga maaha palot“ (Kõiv 1999: 203). Jaan Vahtra (1882–1947) avastas Intsikurmu kui väga hea väega kooskäimise koha ja oli 1907. aastal asutatud Põlva Rahvahariduse Seltsi põhikirja koostaja, esimese ja teise eestseisuse kirjatoimetaja ja seltsi näitejuht (Ots 2007). 23. mail 2022 avati Jaan Vahtrale pühendatud raamatukujuline mälestusmärk Põlva raamatukogu tänavapoolses küljes.

Põlva surnuaia järel võib Madis Kõivu loomingu tuules külastada nii Intsikurmu kui Põlva raudteejaama. Näidendis „Põud ja vihm“ on lausa Postimehe päevauudiseid tsiteeritud 1914. aasta suvest : „Põlva III suvepidu 12. ja 13. skp. läks ilusa ilma tõttu hästi korda. Pidust tegevalt osa võtsid 17 laulukoori 350 lauljaga ja 2 muusikakoori. Laulud kõlasid rahuldavalt. Ühendatud koore juhatas O. Mattison. Mendelssohni „Pidulaul kunstnikkudele“ läks kaunisti läbi. Osavõtmine rohke. Sissetulek üle 500 rubla.“ (Kõiv; Lõhmus 1987: 82) Elevusest, mida pidol käimine Pekri noorrahvale tekitas, saab aimu nii „Põuast ja vihmast“ kui mälu-uurimuslikust kirjutisest „Kähri kerko man Pekril“ (1999). Mälu-uurimuslikust „Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas. Studia Memoriae VI“ (2009) leiab ka patriootilis-poliitilisi Intsikurmuga seotud „pildistusi“: „Aga tol ajal ma detailidele tähelepanu pöörata

ei mõistnud, nähtavasti olid nende kahe – Kaitseliidu ja sõjaväe – välised erinevused ainult detailides. Kaitseliidus võis ehk ka reameestel ja allohvitseridel oma isiklik munder olla, nagu Paide Ennul oligi. Paide Lindal käis see veel vene ajalgi palitu eest, koduümbruses õiendamisel, ja ega Paide Enn küll ohvitser ei olnud, kui allohvitsergi.

Pillimees jah, ja küllap ta Intsikurmus kohal oli oma kollarohelises kuues, aga päris omakaitse orkester see küll ei olnud, kuhu ta kuulus, need olid ju sinakasmustades ja ühtegi sinakasmusta pillimeest ma seal mängimas ei näinud. Küllap oli orkester kokku aetud igat sorti pillipuhujatest, kellest mõned võisid olla ka Omakaitse mehed ja mõned niisama (vabatahtlikud), võis olla välja tulnud isegi end mobilisatsiooni eest metsas varjajaid, et pidust osa võtta ja pilli puhuda. Oli ka viimane pidu, kus sai Eesti lippude all pilli puhuda ja eestiaegsetes mundrites Eesti-meelseid kõnesid pidada.“ (Kõiv 2009: 207). Intsikurmu roll ühtib Kõivul ka üksikinimese laulu-lembuse ja -täenduslikkusega. Nii kirjeldab ta Pääbu-raamatus tädipoja Andrese lauluümisemist. „Kõik see aeg laulis Andres ikka sedasama laulu: „Sääl ju, mu kullake, ... kuid ei tule ju, kuid ei tule ju...“ Kes ei tule, miks ei tule, sellest ei ole ma kunagi aru saanud, kuigi olen selle üle palju mõtelnud.“ (Kõiv 2009: 210) „Mina olin Andres ja

Papa Jakob Kiisleri ja mamma Kristiina mälestuskivi Põlva surnuaias, mille ajal Madis Kõiv on arutlenud, kuhu maetud saada: „/—/ kui ma Põlva surnuaiale üles mäeküljele vanaisa ja vanaema, või kabeli taha vanavanaisa juurde ära ei mahu, siis jään. Siin [Nuuma Aljla kalmu lähedal Kähri surnuaial] ruumi on/—/“. Vanavanaisa juurde ta siiski mahtus. Tiia Allase foto

Andres oli mina, sest lõpuks, keda on veel rohkem võimalik minuga samastada kui teda – ehkki meil on ainult poolenisti ühine veri – emade poolt. Papa Jakob Kiisleri veri. Mamma Kristiina veri. Aga see pool, mis meile ühisena on antud, on tõesti sama, nagu ühest ja samast anumast kallatud.

Seda ma tean nüüd, tookord sääl Intsikurmus, kus ka lauldi, ei olnud mul sellest veel aimu. Ehk sellepärast, et laulud olid teised ja keegi ei halanud ju: „Kuid ei tule ju...”“ (Kõiv 2009: 211) „Emale oli Intsikurmu juba tüdrukupõlvest tuttav koht, Võru või Pihkva gümnasistina käidi seal ise esinemas, ema ja Emma – Emma laulmas ja näitemängu mängimas, ema küll ainult teatrit tegemas, sest lauluhäält tal polnud.“ (Kõiv 2009: 206)

Madis Kõivu raudtee ehk rongiga sõitmise armastus tuleb välja nii tema mälestustest, esseistikast kui ilukirjanduslikest töödest. Unenäolis-ulmelises jutus „Õlilampidega Põlva jaamas“ segab Kõiv endale omaselt nii aegu kui kohti: „Põlva eeljaama näiline suurus ja keerukus – pompöössus isegi – laguneb aga kohe Põlvas, kuhu olemegi juba jõudnud, peaaegu üheaegselt. Põlva enda kõrval on Kaarepere just see, mis ta tegelikult on ja olema peab – teivasjaam putka ja sildiga. Vähenemine ja kokkutõmbumine on muidugi mingil määral seletatav ka kaugenemise, eemaldumise, möödumisega, kuigi möödunud ei ole õieti minutitki, sest juba oleme Põlvas, tuleme, pakid kaenla all (minul tort) maha ja korraga on kõik nii nagu ammu, kunagi liiga ammu, kui Põlva oli veel asustatud, kui seal elas veel inimesi, kui Põlvasse sõideti, ja temast läbi Kähri kiriku poole, Pekkile, ja kohe selgub, niipea kui me trepist alla saame, kas mulle on tulnud vastu või mitte. Selgub, et e i ole. On tekkinud suhe Põlvaga, mis võimaldab küsida: kas-on-vastu-tuldud-või-mitte. Tegelikult, nagu selgub, ikkagi on vastu tulnud, aga esialgu liigume veel trepist alla, jaamahoonesse, mis ühtaegu on Lennujaam, Kaubahoov ja Teater.“ (Kõiv 1995: 189)

Põlvast tasub suund võtta Kiuma mõisasse ehk Aarnasse. „Olõ-i mõisa mano asja muido, ku tii esi vidä, käänüs puultsõõriga tast müüdä, Ihamaru-Põlva tii pääle, mõisa ette, kon jupp maad tulõ suurtiidki sõita, inne ku saat jälq hääd kätt Kiuma poolõ ärq käändäq ja mõisalõ sälgä näüädä. /—/ Goswin Goswin Bosega tulõ viil tegemist, jää ei asi sukugi seo ümbresõiduga, et läät müüdä ynnõ, härbänist ja viinakuast tiigi veeren ja käänät sälä ja sõidat nigu õigõ miis kunagi umahindä kodo poolõ, om taad härbänit ja viinakota olõman vai olõ-i joht.

Viinaküük om ja jätä-i umma olõmist näütämäldäq. Tulõ aig, kon Jakob Kiisler sisse kutsutas, viinaküüki õkva, 1918. aastal, a olõ-i päält tuud G&G-l hindäl inämb pikkä pidämist naide verrevmustõ maie pääl, sõit esi voooriga puultsyyri Pekrist müüdä, ku metafoorõn kynõlda.“ (Kõiv 1999: 40)

Kiuma mõisa lähedal asub Kahru Kakutu pedajas, looduskaitsealune põlispuu, mis jäi Kõivu esivanemate teele, kui nad Koorvere veski mant Pekrile liikusid, ja Kõivule endalegi, kui ta sageli Koorvere ristist oma ihujalaga teed Pekrile või Viirapääle [tädi Emma tallu] mõõtis. Kõiv rõhutab korduvalt, et need, mis jäävad, on üksikud pedajad. „Jälq jääs ütsik petäi tii pääle ette; lakõ maa kesken, ütsik ja korgõ, nigu myyt taiva ja maa vahet.“ (Kõiv 1999: 38)

Põlised pedajad nagu ilmasambad inimese ja taeva/jumala vahel – neid kirjeldab ta nii oma võru- kui kirjakeelsetes teostes: „Nii jaguneb makrostruktuur Võrumaa oma kihelkondadeks, linnadeks, aleviteks, need omakorda valdadeks ja linnaosadeks, need küladeks ja tänavateks, teedeks ja teeradadeks, nii lõpuks kuni üksiku maja või majaesise, puu või jalgrajani välja. Nende säilivus, „hinges hoidmine“ jääb suurelt jaolt juhuse hooleks, aga võib ka juhusele vastu panna, nagu need igivanad männid, mis Põlva kandis üle aastate ja aegade, võimudes ja vaimude ikka seisavad sääl, kus on seisnud – liikumatult, ei vähene-mata ega suurenematagi /—/.“ (Kõiv 2013c: 171)

Liikudes Aarnast edasi Kiuma, tasub sellest läbisõidu järel keerata teele, mis viib Madis ja Ants Kõivu tädi Emma Viirapäälse talu lähedusse, mis oli poistele lapsena samamoodi kodu koht. Nn kahe kodu teemat vaebki Madis Kõiv kõige teravamalt jutustuses „Konflikt“: „Emma oli veel mõnda aega Pekril, aga siis läks ta koos Andrese ja lehmaga oma väiksemasse tallu Viirapääle. Aga kodu mulle sellest võõraks ei muutunud, hoopis vastupidi, mul oli nüüd tunne, et mul on kaks kodu ja mõlemas kodus on mul oma õigused.“ (Kõiv 2014: 943)

Viirapää järel on loogiline sihtkoht Kähri surnuaed, kuhu maetud metsavendluse tõttu NKVD poolt hukatud Aleksander Nuuma (1927–1945), kellele Madis Kõiv on pühendanud loo „Nuuma Aljla. Tõstamentj“ (Looming 12/2004). Nuuma Aljla oli Kõivu eakaaslane: „Küllap olen temaga trehvanud enamgi kui neil kahel korral sääl Danieli kollase maja juures teevarul; mina kiirustamas Pekarilt Viirapääle ja tema kusagilt Juudakäpa poolt koju

Nuumale.“ (Kõiv 2004: 1767) See mälu-uurimuslik teekondade kirjeldus Kähri surnuaiale markerib ühtlasi Kõivu korduvalt kirjeldatud maailma räiget teiseks saamist II maailmasõja tõttu – kaotas Kõiv ju isagi, kes 1944. aastal emigreerus.

Tagasiteele surnuaiast jääb Kähri kirik: „/—/ tavaline maakivist õigeusu kirikukökat, nagu neid venestusajal mitmele poole üle Liivimaa ehitati ja millest vaevalt kümnendikki enam kirikuna toimib.“ (Kõiv 2004: 1771) „Kõik siin ümberringi on teine ja vanast ei ole järel muud kui kirik ise (seegi luteriusu kirikuks ümber ehitatud ja õnnistatud [luteri kirikuna oli kasutusel 1988–1998 – T.A]) ja tema kõrval (Põlva poole vaadates) kunagi punaseks värvitud omaaegne Tännassilma neljaklassilise kooli hoone, kust sai suviti posti toodud.“ (Kõiv 2004: 1771) Loos „Juhtum“, kus Madis Kõiv meenutab muu hulgas oma koolikaaslast Dobrõševskit Tartu I Keskkoolist, on kirjastanud nõnda: „Oleksin pidanud teda juba palju varemgi teadma, sest ta perekond, Dobrõševskid, olid kes teab mis ajast ja põlvest meie Kähri kiriku „valitsejad“. Ta isad ja esiisad olid sääl kiriku ehitamisest alates preestriteks. Aga kõike seda sain ma mitukümmend aastat hiljem teada, kui ema hakkas Kähri kiriku asjadest rääkima ja memme läbikäimisest köstriprouaga (mida vanaisa vastumeelselt ja põlastusega oli aktsepteerinud).“ (Kõiv 2009a: 61)

Lõpuks, jõudes Pekri tallu, on kirjakohtadega lihtne – põhimiseks on Madis Kõivu „Kähri kerko man Pekril“ ja näidend „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl“, mis vaadatav ka ETV arhiivist <https://arhiiv.err.ee/vaata/poud-ja-vihm-251104>.

Pekril tasub peatuda Madis Kõivu noorema venna Ants Kõivu (1935–2020) man, kelle võrukeelseid näitemänge koondab „Viiekõistõ rüänurmõn“ (2013). Ants on Madise teostes tegelaseks, samuti on vendadel kahasse teoseid, näiteks näidendi/kuuldemängu stsenaarium „Ketäs“, mille on redigeerinud ja võru keelde pannud Ants Kõiv. Olulised on ka Ants Kõivu mälestused, nt kogumikus „Jalutuskäigud ja kohvijoomised. Kõnelusi Madis Kõivust“ (2020: 188–210), mille on koostanud Aare Pilv. Madise nooremat venda Antsu võib teatud mõttes pidada ka päris-kohalikuks: nimelt õppis ta perekondlike olude sunnil pärast II maailmasõda Kiuma koolis (4. ja 6. klassis).

Nii Madis kui Ants Kõivu Põlva-kandi südamesse jäämine põhineb lapsepõlves kogutul. Seega passib lõpetuseks Madis Kõivu filosoofiline sedastus: „Need kohad, kus sa täiskasvanuna tuled, need kohad on valitavad. Aga need kohad, kuhu sa satud lapsepõlves, või

Madis Kõivu vend Ants Kõiv Pekril 30. juulil 2017. Eduard Parhomenko pilt

seal kohas, kus sa mängid, seal on kõik asjad absoluutse kategoorilisusega, seal kohas väldimatud, ja selle tõttu ka igavesed“ („Jalutuskäigud ja kohvijoomised“, lk 226), millega kõlab ühte vend Antsu lausutu: „Kui see põhiline lapsena, väikelapsena on sisse söödetud, eks see tükib kaasa minema elu lõpuni.“ („Jalutuskäigud ja kohvijoomised“, lk 199)

Vaadates Põlvat ja selle lähiümbrust tänaste silmadega ja seejärel läbi Madis Kõivu teoste, saab kinnitust tema üks tuntumaid tsitaate: „Seejuures annan ma endale täiesti aru, et paljude meelest on just ajavaimud need, kellele tuleb tähelepanu osutada, ja et kui üleüldse olemas, on tähtsusetud pisitondid, kellest vabalt võib üle vaadata. Mul ei ole selle kohta muud ütelda, kui et mina ise olen pigem koha-lik kui aja-lik, ma usun, et kohad ei ole suvaliste või konventsionaalsete piiridega eraldatud maaosad, ma usun kohtadesse kui vaimsetesse isenditesse ja kohavaimudesse kui ürgsetesse ja taandumatutesse, kelle üle ajavaimudel ei ole täit võimu.“ (Kõiv 1994: 678)

Kirjandus

- Allas, Tiia 2015.** Kuulminõ kõllatsõn, a püsumine puun. Kõlladsõ (vaikusõ) vaivast Adsoni, Kolga ja Kõivu loomingun. – TÕ Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aasta-raamat XIII–XIV. Toim. Mart Velsker, Triin Iva. Tartu: Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskus, 78–89.
- Epner, Luule 2003.** Maailm lava-valguses ja varjus. – Madis Kõivu mõttelistes maailmades. Tartus 4. XII 1999 toimunud Madis Kõivu 70. sünnipäeva tähistanud konverentsi ettekannete põhjal koostatud artiklikogumik. Toim. Maris Balbat, Piret Kruuspere. Tallinn: Eesti Teatriuurijate Ühendus, 123–140.
- Jalutuskäigud ja kohvijoomised.** Kõnelusi Madis Kõivust 2020: koostanud Aare Pilv. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kaljundi, Linda 2009.** Eesti lugu: Madis Kõiv „Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas“. – Eesti Päevaleht 17.04 <https://epl.delfi.ee/artikkel/51165799/eesti-lugu-madis-koiv-suvi-paabul-ja-kinnijooks-raplas>
- Kõiv, Madis; Lõhmus, Aivo 1987.** Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvõl. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kõiv, Madis 1994.** *Genius loci*. – Akadeemia nr 4, 675–691.
- Kõiv, Madis 1994a.** Rännuaastad. *Studia Memoriae* I. Tallinn: Õllu.
- Kõiv, Madis 1995.** Õlilampidega Põlva jaamas. – *Looming* nr 2, 188–192.
- Kõiv, Madis 1999.** Kähri kerko man Pekril. *Studia Memoriae* II. Võro: Võro Instituut.
- Kõiv, Madis 2004.** Nuuma Aljla. Tõstamentj. – *Looming* nr 12, 1767–1776.
- Kõiv, Madis 2009.** Suvi Pääbul ja kinnijooks Raplas. *Studia Memoriae* VI. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia.
- Kõiv, Madis 2009a.** Juhtum. – *Vikerkaar* nr 3, 45–62.
- Kõiv, Madis 2010.** Kaks unenägu (metamorfoosidest) ja kaks ainulist elamust anno Domini 2009. – *Looming* nr 5, 669–675.
- Kõiv, Madis 2013a.** Paradiisi mudel. – Uudisjutte tegelikust ning võimalikest maailmadest; nägemused ja uned. *Loomingu Raamatukogu* 1–3, Tallinn: SA.
- Kõiv, Madis 2013b.** Väike Unelugu. – Uudisjutte tegelikust ning võimalikest maailmadest;

- nägemused ja uned. Loomingu Raamatukogu 1–3, Tallinn: SA Kultuurileht, 57–58.
- Kõiv, Madis 2013c.** Õhtuvalgus. Melodraama 16 etteastes. – Looming nr 9, 1194–1212.
- Kõiv, Madis 2014.** Konflikt. – Looming nr 7, 939–945.
- Ots, Külli 2007.** Põlva Rahvahariduse Selts 100. Teabevoldik. Põlva: AS Markes-Fin.
- Pütsepp, Linda 2009.** Uudisteos kõneleb Valgast, Tõrvast ning sõja-aastast 1944. – Eesti Päevaleht 20.6.
- Sauter, Peeter 2013.** Elu ja une piiridelt. – Sirp 25.04.
- <http://www.sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/elu-ja-une-piiridelt/> (17.06.2015).
- Sinissaar, Triin 2015.** Tallinna Linnateatri lavastuse „Tagasitulek isa juurde“ kavaleht.

Lisa 3. Tunnikavad (enne matka) ja töölehed (enne ja pärast matka):

Madis Kõivu, Aivo Lõhmuse näidendi „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelätõistkümnendama aasta suvil” (1987) käsitlemine

Tunnikavad

Tunni nr	Teema ja alateemad	Põhimõisted	Õppematerjal	Õppeülesanded ja -tegevused, meetod, lõiming
1.	Sissejuhatus võru kirjandusse ja Madis Kõivu võrukeelses loomingu. Madis Kõiv ja Aivo Lõhmus kui esimese võrukeelse näidendi loojad	Võru kirjandus, mälu-uurimine, perekonnalugu, kohavaim	Õpetaja koostatud slaidietekanne, kus on palju fotomaterjali; Annus, E jt. Uuem eesti kirjandus. Gümnaasiumi kirjandusõpik; näidend „Põud ja vihm”; Madis Kõivu essee „Genius loci”; Mart Velskri „Võru kirjanduse kujunemislugu”; https://wi.ee/wp-content/uploads/2021/10/kirjanduslugu.pdf	Slaidietekanne õpetajalt (Madis Kõiv, Aivo Lõhmus, Pekri talu, kõivulik kohavaim jms) – 10 min. Õpitakse tundma Vana-Võrumaad kui kaheksast kihelkonnast koosnevat haldusüksust (õpilased püüavad iseseisvalt täita ajaloolise Võrumaa kontuurkaardi) – 10 min. Arutelu: mis vormis toimivad kunagised kihelkonnad ja kihelkonnakeskused tänini? – 5 min. Rühmatöö: õpilased jagunevad rühmadesse selle järgi, kas nad tunnetavad endas mõnda paikkondlikku identiteeti (võru, seto vm) või ei tunne. Õpetaja suunab end avama äsjase haldusreformi foonil – 15 min. Lõiming kultuuri- ja ajaloo, eesti keelega (nt õpikus „Keel ja ühiskond” ptk „Murded ja kohamurded”), draamaõpetusega

Tunni nr	Teema ja alateemad	Põhimõisted	Õppematerjal	Õppeülesanded ja -tegevused, meetod, lõiming
2.	Kogu maailmale pöördelise I maailmasõja ilmingute avaldumine Võrumaa külas. Sõda ja armastus „Põuas ja vihmas“	I maailmasõda, autobiograafiline näidend, kõivulik remark	Näidend „Põud ja vihm“; Anneli Saro käsikirjaline võru kirjanduse õpiku peatükk „Susi“ (Võrumaa ajalugu võru draamas); katke telelavastusest „Põud ja vihm Põlva kihelkonnas nelatõistkümnendama aasta suvõl“, lavastaja Ingo Normet; https://arhiiv.err.ee/vaata/poud-ja-vihm-70967	Kõiv usub, et inimese loomust vormib n-ö kohavaim: paigad ja maastikud, kus ollakse kasvanud (väide õpikust „Uuem eesti kirjandus“). Õpilased kirjeldavad, kas ja kuidas on nende loomust kujundanud senine elupaik või -koht – 10 min arutelu, tuletades ühtlasi meelde eelmises tunnis käsitletut ja 20. sajandi alguse Eesti elukorraldust maal (vt tööleht 2). Tuletatakse meelde I maailmasõja puhkemise põhjus ja tagajärjed. Arutelu rühmas: milliseid I maailmasõjast kirjutatud raamatuid on õpilased lugenud. Hiljem tutvustab rühma esindaja neid raamatuid – 15 min. Õpilased otsivad näidendist üles katked, mis on sõja puhkemisega seotud, ja kirjeldavad, kuidas ilmnevad näidendi pildilisus ja kujundiküllasus – 10 min

Tunni nr	Teema ja alateemad	Põhimõisted	Õppematerjal	Õppeülesanded ja -tegevused, meetod, lõiming
3.	Võru vaimu ilmingud „Põuas ja vihmas“	Võru kuraas, võru vaim, monoloog	Friedrichi ehk Verdi monoloog „Põuas ja vihmas“ (lk 67); Peetso Saamo monoloog „Põuas ja vihmas“ (lk 27–28); katked Madis Kõivu artiklist „<i>Causerie du vendredi</i>“ lõunapoolsetest asjadest. Millal ja kuidas muutus tuntud Võru kuraaz ja uhkus häbi- ja alaväärsustundeks?“, Sirp, 27.09.2002, lk 4; Margit Tintso magistritöö „Kuidas seletada võru vaimu? Lõunaeesti kirjanduse vaimust uuemates proosateostes“ (2013) põhjal tehtud lühikonspekt	Eelmise tunni meeldetuletuseks: õpilased vaatavad katkendit telelavastuse „Põud ja vihm“ algusest: millistes stseenides ja kuidas ilmneb armastus – kuidas näitlejad seda väljendavad? (selle kohta tööleht) – 20 min. Arutelu: kas keegi on kuulnud näiteks Tartu vaimust? – 5 min. Õpilased esmalt loevad ja seejärel kuulavad Peetso Saamo monoloogi kassetilt „Rohiline ruunakõnõ“, täites hiljem sellekohase töölehe (vt tööleht 1) – 20 min

Tööleht 1

Kuis tulõva' Peetso Saamo monoloogin vällä tabõlin nimmadu väärtüse' ja võro kirändüse tunnussõ'? Kolmõ edimädse teema kotsilõ kiroda, kuis paistusõ' ne vällä seo ilma aigu.

1. Vana' kombõ, uskmisõ' (sh võlssuskmisõ')	2. Haridusõjano ja -usk	3. Vana külä, minkä elänigel inämbüste paikkondlidsõ', sügävä' juurõ' (st põlinõ elopaik)	4. Võro kirändüse tunnussõ'

Tööleht 2

Võti: „Lõhmuse, Kõivu „Põud ja vihm“ esindäs ka ummamuudu alambat aoluku vai kodoluku. Tulõ vällä, et Eesti talupoigi ja näide latsi elokõrd 20. aastasaa algusõn oll pallo edenenü võrrõldõn näütuses Kangro „Soe“ tegevusaoga. Talorahvas oll saavutanu majandusliku ja sotsiaalsõ esisaisvusõ kohalikõst saksa mõisnikõst ja „probleemis“ sai hoobis varanduslik kihistumine külän.“ (Saro, Anneli. Võromaa aolugu võro draaman. Võro kirjandüse opiku käsikiri)

Loe läbi alljärgnev katke näitemängust „Põud ja vihm“ (Kõiv, Lõhmus 1987: 75–76). Tähista tekstis, kus ilmnevad identiteet (I), suhted (S) ja ajalugu (A).

„PAPA: Sa, Verdi, elät säääl Vinnemaal, sul om säääl sakslasõ nigu uma inemise, noidõga käüt sa säääl läbi. Ti olõt mõlõmba võõride keskel, sa’ olõt ja sakslanõ om kah ... sa unõtat tuu jo är’, mis tan om, tuu om nii ... makki unõtasi? Kae, külärahvass ei salli minno, tuuperäst, et ma tulli taha, osti maa, Viirapäälitse osti viil mano, Põlvahe osti tu kauplusõmaja, latsõ’ panni kõik kuuli ... kae, sitamaja ehiti taha’ tarõ taadõ, tuugi panti mullõ süüss. Hää no tuu, a kae, mis ma sullõ viil ütle ... Tuud sa’ ei tiia, tuust ei olõ ma ütelegi kõnõlnu. Vana Kiuma Gowegi pelgäss minno, usut sa tuud vai ei usu. Tuuperäst pelgäss, et ma mõtli, ku nä uma jahiga tulõva ja hobõstõga’ üle mu vilä laskva, sis, saa mis saa, tetäss mukka mis tetäss, ma tapa tä är’. Õkva tansamatõn kotsin, kos nä üle mu kesvä laskva. [...] Saks või olla’ väega kinä inemine, ku sa’ tääga Pihkvan kõnõlat, ja tuu ei olõ’ paron’ kah. Paron’gi või väega kinä inemine olla, kas vai tuu vana Meydell, tuu, kellega ma tülütsi. Ma esi mõtli, et mis täl hädä om, hää miiss, ainukõnõ viga om tuu, et ma’ kõnõla võro kiilt ja tä om saks. Tuud asja mi ei saa inämb muuta, tuu om ja jääse niikavvas, ku nä ütskõrd tast kaossõ’ ... Ja nä’ kaossõ, tuud ma’ tiia, tuuperäst, et nä eski tiidvä. Tuud ma näi, et nä’ tiidvä. Taa ei saa jäiä, et mii saks ja mii mats, üts piät är’ kaoma, ja mats, tuu ei kao, tuu om nii matal’ nigu’ hain, tulõ tuul ja tuu kumardas maadligi, nii et nätäki’ tõist eo olõ, ja perän aja hinnäst jälki pistü. Matsi vasta ei saa’ kiäki ...“

Tööleht 3 (pruukimiseks pärast matka)

Loe läbi lõik Madis Kõivu raamatust „Kähri kerko man Pekril“: „Tuldas sys uma vanakraa-
miga, uma vanalegendega, uma keele ja meelega külä veere pääle, a küllä yks – paistus jo
tastsamast talliküüni nuka mant Kähri kerko rohilanõ sipul’ ja naabri ussaia mano jääs,
no vast taa kiviga visada, ku kõva viskaja olõt ja värjide mant joosuga huugu mano võtat.
Külä sais tansamatsõn, u m a keele ja u m a meelega ja piät yks olõma, millest hoita,
ku hoita ja saista tahat, tansamatsõn ja esiq esiq olla.“ (Kõiv 1999: 24)

Kirjuta tabelisse, kuidas väljenduvad katkes koht, keel ja identiteet. Kirjuta välja ka sõnad,
millest sa aru ei saanud, ja otsi neile tähendus sõnaraamatust <https://synaq.org/>.

Koht	Keel	Identiteet ehk <i>hindätiidmine</i>

Tööleht 4 (pruukimiseks pärast matka)

Madis Kõiv meenutab essees „*Genius loci*“, kuidas ta onu (Arnold „Põuas ja vihma“), Põlva kihelkonna talumees, ükskord ütles: „No ta Võro liina gümnaasisti tunnõ ma jo poolõ kilomeetri takast är“ (Kõiv 1994: 678). Loo toonase ja praeguse Võru linna gümnaasisti kuvand. Võid tarvitada selleks allpool olevat tabelit, aga võid lahendada ülesande ka näiteks joonistades, luues võrreldavad pildid.

	Võru linna gümnaasist tsaariajal (XX aastasaja alguses)	Praegune gümnaasist
Kirjelda!		
Võrdle!		
Analüüsi!		

Tööleht 5. Vastseliina Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja Külli Lendsaare loodud rühmatööülesanded Madis Kõivu jutu „Konflikt“ käsitlemiseks

Edimädse rühma tüü (oppaja and manu ka Eesti kontuurkaardi)

Märke kaardi pääle Madisõ tii ja kõik tööõõ paiga, millest jutuh kõnõldas. Õga paiga kottalõ ütle, midä Madis sääl tekk vai kuis tä tuu as'aga kõudetü om. Toogõ jutust näütit!

Tööõõ rühma tüü

Joonistagõ paprõ pääle perre sugupuu. Mano kirotagõ kõik, midä inemiste kottalõ jutust teedä saiti. Toogõ jutust näütit!

Kolmanda rühma tüü

Kõnõlgõ, määne oll Madisõ välimine ja sisemine konflikt. Midä tuu kottalõ om jutuh üteldü? Toogõ jutust näütit!

Neländä rühma tüü

Kõnõlgõ Madisõst.

Määne poiss timä oll? Midä tä arvas umast kodost? Kuis tä muutu? Mille tä konflikti unõhta es saa?

Toogõ jutust näütit!

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Tiia Allas (19.08.1973),

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose **„Miks ja kuidas õpetada kohta? Kultuurilise identiteedi kujundamine võru keele ja kirjanduse õpetamise kaudu Vana-Võrumaa üldhariduskoolides“**, mille juhendajad on **Mart Velsker** ja **Maigi Vija**, reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commons'i litsentsiga CC BY NC ND 3.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.
3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.
4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Tiia Allas
25.06.2022